

תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ ישראל

Author(s): ע' פליישר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ד (תשמ"ד), pp. 375-400

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041905>

Accessed: 05/12/2011 12:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ ישראל*

מאת עזרא פליישר

א. דף חדש מספר המועדים לרב סעדיה גאון

מעטות המחלוקות שהסעירו את חיי אבותינו בימי הביניים יותר מן המחלוקת שנתגלעה בין בני ארץ ישראל ובראשם ר' אהרן בן מאיר גאון ובין חכמי בבל, ובתוכם, ושמא כבר בראשם, רב סעדיה, סביב קביעת הלוח של שנת ד' תרפ"ב, היא המחלוקת הידועה במחקר בשם 'מחלוקת רב סעדיה ובן מאיר'¹. המריבה הכתה הדים נרחבים בקהילות ישראל במחצית הראשונה של המאה ה', ושמעה הגיע אל רושמי קורות העתים של אומות העולם². לשעה קלה נדמה היה שעולמם של ישראל עומד לפני פירוד גדול עד שתורתם תיראה כשתי תורות: אף על פי שהוויכוח ניטש על עניין מועט לכאורה, ברור היה לנצים שהנושא גדול הרבה ממה שהוא נראה. הלהט הספרותי שהשקיעו שני המחנות בהתנצחות מעיד על זה עדות נמרצת ורבת רושם.

הפולמוס הטביע חותם עז על התקופה והדיו נשמעים יפה בתעודות הגניזה³. הוא העלה בעולמם של ישראל דחפים של יצירה חילונית שהתרבות היהודית לא ידעה כמותם. שני

* רשימת הקיצורים המשמשים במאמר זה: בורנשטיין א – ח"י בורנשטיין, 'מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנת ד"א תרפ"ב-תרפ"ד', ספר היובל לכבוד נחום סוקולוב, ורשה 1904, עמ' 189-19 (הופיע גם כחיבור נפרד, עם מספור שונה); בורנשטיין ב – 'הנ"ל', 'דברי ימי העיבור האחרונים', התקופה, טז (תרפ"ב), עמ' 237-292; גיל, ארץ ישראל – מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, תל אביב תשמ"ג; הרכבי – א"א הרכבי, השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי של רס"ג, זכרון לראשונים, ה, ס"ט פטרבורג תרנ"ב; שכטר, סעדיאנה – S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903

1 פרטי המחלוקת סוכמו בחיבורי המקיפים של ח"י בורנשטיין. ראה: בורנשטיין א, ב. על תפיסה חדשה של נושא המחלוקת עיין: מ"ד קאסוטו, 'על מה נחלקו סעדיה גאון ובן מאיר', קובץ רב סעדיה גאון, בעריכת י"ל פישמן, ירושלים תש"ג, עמ' שלג ואילך. סיכום הביבליוגרפיה הנוגעת לעניין, עיין: גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 461 ואילך. שמו הפרטי של המכונה בספרות הפולמוס 'בן מאיר' היה אהרן. לדעתו של גיל, שם, היתה המחלוקת בימי הנהגתו של ר' מאיר גאון: ר' אהרן בן מאיר היה שליח אביו לעניין זה (עיין גם להלן), ולא היה גאון באותה שעה. אם סברה זו נכונה, צריך לומר שר' אהרן בן מאיר היה ממונה על לוח השנים באופן קבוע, ולא שליח מקרי. באיגרת של רב סעדיה מתחילת הפולמוס, שנדפסה לראשונה על ידי שכטר, סעדיאנה, עמ' 25, הוא מציין שעוד בהיותו בחלב נודע לו ש בן מאיר עומד להכריז קביעות פסולות לשנה שלאחרי כן, ולפי ההקשר היה צריך לבוא כאן 'מאיר', כי אי אפשר שרס"ג ידע את מי ישלח הגאון כעבור חודשים אחדים להכריז על הקביעות. גם האיגרת שנזכרת להלן, הערה 4, שנכתבה בלי ספק על ידי הגאון, מיוחסת בכותרתה ל'בן מאיר'.

2 העיר על כך לראשונה ס' אדלר [1890], p. 106. C. Adler, *JQR*, II [1890], עיין גם בורנשטיין א, עמ' 21; בורנשטיין ב, עמ' 237; גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 463.

3 התעודות הנוגעות לפולמוס, והן מצטרפות לחשבון גדול, רוכזו אצל בורנשטיין א, עיין שם. קצת תעודות נוספות פורסמו לאחר זמן, אבל אין הן נוגעות לנידון כאן. חלק נכבד מן החומר שלוקט בדי בורנשטיין נתגלה עוד קודם שהגיע שכטר לקאהיר לרוקן את הגניזה. ראשון בזה היה א"א הרכבי, בנספח שהוסיף לפרסומיו מספר האגרון וספר הגלוי של רס"ג. ראה: הרכבי, עמ' ריב ואילך. שכטר עצמו הקדיש לתעודות הפולמוס מקום נכבד בספרו סעדיאנה, עמ' 8 ואילך.

הצדדים שקדו על גיוס תומכים ואוהדים, ושניהם הפעילו לשם כך אמצעים ספרותיים שהוציאו את הלשון העברית לשימושים שכמעט לא ידעה כיוצא בהם לפני כן. מן הבחינה הזאת אפשר לראות בפולמוס נקודת מפנה בקו התפתחותה של התרבות היהודית; החומר שנצטבר בנושא טעון עוד הערכה קפדנית מן הצד הזה⁴.

פרשת הפולמוס נחקרה יפה בידי חכמים ראשונים והחומר הקשור בו פורסם כולו במקובץ ונותח מכל צדדיו. חומר זה מרובה פנים הוא והמחנות הנחלקים מיוצגים בו כמעט במידה שווה. אבל במרכזו ובפסגתו עומד ספר המועדים שחיבר רב סעדיה, ובו תיאור מפורט של המחלוקת מתחילתה עד אחריתה. את ספר המועדים חיבר רב סעדיה בבבל עוד קודם שנתמנה גאון, כנראה בעיצומה של המחלוקת (אם כן סביב שנת 923), הן כדי להנציח את האירוע בהיקפו המלא מנקודת ראותו שלו, והן כדי לנסח בגיבוש מרוכז את טענותיו הענייניות בו. כדרכו נתן הגאון לעניין היקף ספרותי רחב⁵. הוא חיבר את הספר כמעין מגילה מקראית, בלשון גבוהה ונמלצת כיד כישרונו הספרותי הגאון, פיסק אותו לפסוקים וציין בו טעמי קריאה כטעמי המקרא⁶. במהלך הזה המשיך הגאון את מה שהחל לעשות בראשית המאה (902) במבוא העברי לנוסח הראשון של ספר האגרון. גם את המבוא הזה כתב בסגנון מקראי נמלץ ומסולסל וגם אותו פיסק והטעים בטעמי המקרא⁷. על נוהג זה ערערו לימים מתנגדיו, מתוך שראו בו מהלך של יהרה. הגאון לא היה כנראה מן הצנועים, והטענה על ראיית עצמו כמין נביא פרנסה לא מעט את התועמלנים שביקשו להבאיש את ריחו. כנגדם השיב הגאון דברים נמרצים בנוסח השני של ספר הגלוי שלו, ושם התייחס במפורש, בין השאר, גם לספר המועדים⁸.

- 4 קדם למהלך החילוני הזה, לבד מחיבורו של חייו הבלכי בגנות המקרא רק ספר האגרון של רס"ג, שנכתב עשרים שנה לפני כן. לרמה הספרותית הגבוהה שאליה הגיעו חיבורי הפולמוס השווה, לבד מספר המועדים של רב סעדיה שבו ידובר להלן, את נוסח איגרתו הראשונה של בן מאיר, שקטעים ממנה נדפסו בידי הרכבי (עמ' ריג ואילך) ושפורסמה עם השלמות של חוקרים שונים על ידי בורנשטיין א, עמ' 59 ואילך. על חשיבותו הספרותית של מכתב זה העמיד ש' אפנשטיין, עיין במהדורה העברית של כתביו, עיון וחקר, ירושלים תשל"ו, עמ' 65. אפשר שמה שתרגל רס"ג בספר המועדים ובכתביו האחרים שכתב בפולמוס הזה דרבן אותו לאחר זמן לכתוב את תשובותיו לחייו הבלכי, את 'אשא משלי' שלו ואת ספר הגלוי. חיבוריו אלה של הגאון הם צעד ראשון בכינונה של ספרות עברית חילונית.
- 5 בהיותו עוסק בעניין מיוחד, ששיעור האקטואליות שלו נתפוגג עד מהרה, אין פלא שלא נותרו בידינו אלא קטעים מעטים מספר חשוב זה. פסקות ראשונות ממנו פורסמו בידי E. Adler et J. Broidé, 'Nouveaux fragments relatifs à Ben Meir', *REJ*, XLI (1900), pp. 225 ff. ש"ז שכטר בסעדיאנה, עמ' 8 ואילך. הקטע שפרסם הרכבי, שם, עמ' רכ, ספק אם הוא מספר המועדים.
- 6 חיבורים בתרמקראיים המצוידים בטעמי מקרא נדירים מאוד בין קטעי הגניזה, אם כי יש גם כאלה, כגון קטעי משנה ומדרשי תנאים, ולעתים אפילו פיוטים (עיין צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש, תל אביב תשל"ט, עמ' 17 ואילך). אבל ספרי הגאון ספרים חילוניים הם, ופיוקים והטעמות הוא מהלך נועז. אמנם מעדותו בספר הגלוי אנו שומעים שהמנהג בימיו לא היה נדיר כל כך. עיין עוד להלן.
- 7 עיין ספר האגרון, מהדורת נ' אלון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 126 ואילך.
- 8 עיין הרכבי, עמ' קנ ואילך. הדברים באים במבוא הערבי לספר הגלוי. בפיסקה הנידונה מציין רס"ג את החיבורים הנחוצים שנכתבו אחרי שפסקה הנבואה ושכולם נכתבו בפסוקים ובטעמי המקרא. הספרים הנזכרים הם ספר בן סירא, ספר המשלים של אלעזר בן עירא, ספר החשמונאים (הארמי), ספר עברי שחיברו אנשי קירואן על איזה אירוע היסטורי שעבר עליהם, ספר המועדים וספר האגרון. מפיסקה זו אנו יודעים שהגאון כתב את ספר המועדים בבבל. את הספר הוא מזכיר אחר כך עוד פעם (הרכבי, עמ' 126 ואילך).

מספר המועדים נתגלו עד עכשיו בגניזה כמה קטעים שמקנים מושג ממהלכו ותוקף סגנונו. מן הבחינה הספרותית וההיסטורית נראה שעיקר הספר עמד על פתיחתו, ששם תיאר הגאון את הרקע לפולמוס ואת השלבים הראשונים שלו. משם הוא נחלץ לדון בפרטי עניין המחלוקת והחיבור נעשה מקצועי יותר, עד שעיקרו יוצא לחישובים מדוקדקים בסוד העיבור. אבל גם בהמשך יש התייחסות למהלכים הארגוניים, הספרותיים והפוליטיים של שני הצדדים. הדברים מתוארים בלא יומרה לאובייקטיביות, אבל בעיצוב מלא חיות ולהט. מופלאה מכל עוצמת הלשון של החיבור: איש מכל מי שניסו לחקות את סגנון התנ"ך לא הגיע מעולם קרוב יותר מרב סעדיה גאון אל סוד אמיתותו הפנימית הבלתי ניתנת לחיקוי של המופת הזה.

אבל תחילת החיבור אינה בידנו, ומה שיש בידנו מפיסקה שהיא כנראה סמוכה להתחלתו נתפרסם לפני למעלה משמונים שנה על פי כתב יד שהיה בין קטעי הגניזה שרכש אלחנן אדלר במסעיו במצרים. קטע זה, שנידון מאז הרבה, מספר בשלב הראשון של המחלוקת, משחלטי ר' מאיר, ראש ישיבת ארץ ישראל, לקבוע בשנת תרפ"ב חשוון וכסלו חסרים, ושלח את בנו להכריז על קביעה זו בירושלים. קטע זה בכתב היד הנזכר לקוי בראשו והושלם בפרסומו הראשון בצורה זו:

וישלח את בנו בחדש הרביעי לשנת מא[תים ושלשים] ושלש ויבא ירושלם ויעבר קול ביום הק[ריאה] לאמר מפו[רש] ביד נביאיו וחכמיו אות לברית מרחשון וכסלו חסרים וה[יו] ע[ושי]ן⁹ (כיום) [ביום] אחד וידבר סרה על אלהינו ולא עלו העם אתו בר[אותם כי] כן הדבר, והנה כל ישראל בכל הארצות לא כן חשבו כי שמו א[ותם] ישרים שלימים על כן לניסן השלישי (כא) [בא] וכמשפט וכחקה שמום כן כל בני ישראל אשר במזרח ואשר במערב ואשר בצפון ובאיי הים: כי עד שש מאות ותשעים וחמשה חלקי שעה אחרונה בלילה הרביעי יהיו חסרים ומשם והלאה יהיו מלאים ובשנה ההיא (והי) [יהיו] תשע מאות ושלשים ושנים הנה כתובה בחוקת המועדים לתכונותיהם עד אשר הורישונו אבותינו בנינו מאז...

נוסח זה, אם אכן הועתק נכונה מן המקור¹⁰, ודאי אינו נקי מחספוסים: הלשון עילגת בכמה וכמה מקומות, שלא כמה שניתן היה לצפות בחיבור של הגאון, ושלא כמצוי לפנינו בשאר חלקי הספר שעלו לפנינו, שלשונם ישרה וקולחת ומליצתם מגובשת והדוקה. קושי עצום נתקשו החוקרים במה שנאמר בפיסקה הזאת בראש ישיבת ארץ ישראל ששלח את בנו 'בחדש הרביעי' להכריז על הקביעות ביום הק[ריאה], כי לפי מה שידענו היו גאוני ארץ

9. קפ), בשביל לומר שאין הוא מצטט ממנו דבר כדי שלא להאריך.

9 על השלמה זו מעיר בורנשטיין (א, עמ' 75, הערה 1): 'כך תיקנו אדלער וברוידה, ואם כן צריך להוסיף "הפסח". ואולי רשמי האותיות "ושין" הם השארית ממלת "ראשון", וצריך להשלים "והחדש הראשון", וכמו שכתב למטה "על כן לניסן השלישי בא". כפי שנראה להלן קלע בורנשטיין אל השערה.

10 סימן כתב היד שפורסם בידי אדלר וברוידה (לעיל, הערה 5), לא צוין במחקר, ולא הצלחתי לאתר.

ישראל מכריזים על סדרי הלוח בתשרי, דהיינו בחודש השביעי, וביום הקהל, כלומר בהושענא רבה, במעמד הציבור בהר הזיתים, ומעולם לא נשמע שתהא ההכרזה בחודש הרביעי. ואין לפרש 'בחודש הרביעי' רביעי מתשרי, שהרי כוונת הגאון לקבוע את קביעותיו המוטעות כבר נודעה לפני תשרי¹¹, ואיך ייתכן שעצם ההכרזה הושהתה עד חודש טבת, לאחר חלוף מרחשוון וכסלו שארכם שלהם נקבע מכות ההכרזה. ודיו הרבה נשפכה על זה וקולמוסים רבים נשתברו: יש מי שביקשו לומר שהחודש הרביעי נמנה כאן מניסן, ואם כן הוא חודש תמוז שלפני שנת 'מאתים ושלשים ושלש'¹²; ויש מי שסברו שאין כאן אלא מניין מתשרי והכוונה להכרזה שנייה של בן מאיר, בחודש טבת, אחרי הכרזה ראשונה שכבר היתה בהושענא רבה, והיא כוונה לקבוע את מועד הפסח¹³; ויש מי שדייקו לומר שאין התאריך המסומן אלא תאריך שילוחו של הבן מלפני אביו הגאון, בעוד ההכרזה עצמה היתה בחודש החמישי מניסן, כלומר באב, לפי מנהג קדום של בני ארץ ישראל להכריז על קביעות השנים בחודש אב¹⁴. והדברים נשארו קשים ויגעים. ח"י בורנשטיין, מי שרוב ענייני המחלוקת נתלבנו על פי מחקרו הגדולים בנושא הזה, נואש לבסוף מן הסברות וכתב בתעוזה המאפיינת חוקרים גדולים אבל לעולם אינה משכנעת: 'והדבר ברור בעיני שיש לקרוא [בחזש] השביעי תמורת הרביעי, ובמקום ביום הק[ריאה] יש להשלים ביום הק[בוץ] או הק[הל]¹⁵. והדברים נשארו תלויים ועומדים.

מופלא הוא לכאורה שאיש לא תמה על ציון תאריך התחלת הפולמוס לפי מניין השטרות שהוא מניין של אומות העולם שקשה להלמו בחיבור שכל אקלימו מקראי. רס"ג היה מדקדק בחיבוריו העבריים לציין תאריכים לפי מנינם של ישראל, וכך מצאנוהו מחשב את קורות הימים גם בפתיחת ספר האגרון¹⁶. קל וחומר שהתאריך אינו בא בכתב היד כלשונו אלא הוא על פי השלמת המהדירים. אבל על זה ציין ח"י בורנשטיין ש'באמת אי אפשר להשלימו באופן אחר'¹⁷.

והנה כעת יש בידנו דף חדש מראשית ספר המועדים של רב סעדיה והוא חופף חלק ממה שכבר נדפס כנ"ל, אלא שלפני כן יש בו קטע שטרם היה לפנינו והוא מביא ידיעות יקרות על

11 כך הוא במכתב הראשון שהריץ רב סעדיה בנושא הזה. נדפס לראשונה על ידי שכטר, סעדיאנה, עמ' 25; עיין גם בורנשטיין א, עמ' 84.

12 כך היתה סברתו הראשונה, אמנם המהוססת, של בורנשטיין (א, עמ' 74, הערה 2). משום כך הציע לשנות את ציון השנה, ממאתיים ושלשים ושלש למאתיים ושלשים ושתיים.

13 כך היתה סברתו של א' אפשטיין, 'המחלוקת בין בן-מאיר וישיבות בבל', הגורן, ה (תרס"ו), עמ' 138 הערה 1. עיין גם מה שכתב כנגד זה אפשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 65, הערה 104.

14 כך גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 461, ועיין דיון בנושא הזה שם, עמ' 462, הערה 784. מנהגם הקדום של סנהדרין ארץ ישראל להכריז על הקביעות בחודש אב נזכר בבבלי, סנהדרין יב ע"א. אבל בתעודה נאמר במפורש שהמעשה אירע בשנת תרפ"ב, ואם נאמר שההכרזה היתה באב שלפני כן צריך שוב לתקן את ציון השנה (עיין לעיל, הערה 12).

15 בורנשטיין ב, עמ' 238, הערה 2.

16 אמנם את תאריך הכתב הנוסח הראשון של ספר האגרון הוא מציין לפי מניין שעולה יפה גם לפי השטרות, אבל הוא מדייק שם שהוא למן 'יום נחתום חזון ונביא' (מהדורת אלוני [לעיל, הערה 7], עמ' 159). שני התאריכים חופפים לפי מסורות קדומות, כפי שציין כבר הרכבי, עמ' נו, הערה מא.

17 בורנשטיין א, עמ' 74, הערה 2.

תולדות הגאונות בארץ ישראל בראשית המאה ה'. הדף שמור כעת בספריית האוניברסיטה בקימברידג', וסימנו: TS NS 194.92. הוא כתוב בהידור רב, בניקוד כמעט מלא, והוא, כפי שיצא מתחת מחבר הספר, מופסק לפסוקים ומוטעם¹⁸. לשון הקטע כך הוא:

- * השכים השחית [קשת] רמיה וסורי באשה
בחזקתו בגבהו בכתבי השליט ונאלם פי
העם ממחות בידו אז הפריח שורש
פורה ראש יהי חרב בארץ לאכול ענייה:
5 כל עלו ונשוא פנים [ל]כסות בחמה וכל
נבון ואזהב אמת ידמים במלה: יגזור
על קמין באדמת ישראל ויאכל על שמאל
הוא וקניו במשפח וברכילות ומרוצת עושק:
ועוד מקבר את קדשי העם ניתנם להעמיד
10 בהם את גדולתו ועוד דחה את בני אהרן
מעמיד אתו על פנים: המה בני אבטליון
הזקנים אשר במשפחתם יושב בחבורה
את שני ילדיו במקומותם ויפרוץ גדיריה
ויאסף בה אף את קרוביו: ואין דובר מן
15 ה[עם] דבר אלי אכל ח[... ..]
[... ..] חקם [... ..]
וי[... ..] את אש[... ..]
את מועדי יי ויה[... ..]

ע"ב

יום טוב לצום ויום צום לטוב באשר עשה[ה]

18 פקסימילה משני עמודי הדף ניתן בסמוך על פי צילום מעולה שזיכני בו ד"ר ש"ק רייף, הממונה על אוספי הגניזה שבקימברידג'. הוא המציא לי גם את הצילום המתפרסם להלן, סעיף ג. תודתי נתונה לו על אדיבותו. דף אחר שנתלש מן הטומס הזה הוא כתב יד TS 8 K 4, שתוכנו פורסם בידי שכטר, סעדיאנה, עמ' 11 ואילך.

* ביאור: 1 השכים השחית: על פי צפניה ג ז. קשת רמיה: תהלים עח נז. וסורי באשה: וענבים באושים, כלומר חטאים. באשה: איוב לא מ. והשווה ישעיהו ה ב, ד. 2 בחזקתו: כנראה: הרגלי מעשיו. ואולי מלשון כוח. המלה אינה מנוקדת בכתב היד. כנבחו: בהתהירו. 3 שורש פורה ראש: דברים כט יז. 4 ויהי חרב וכו': על פי משלי ל יד: 'דור חרבות שניו... לאכל עניים מארץ'. 6 ויגזור וכו': על פי ישעיהו ט יט: 'ויגזור על ימין ורעב, ויאכל על שמאל ולא שבעו'. 8 במשפח: בעיות דין (ישעיהו ה ז). ובמרוצת עשק: על פי ירמיהו כב יז: 'ועל העשק ועל המרוצה'. 9 להעמיד: לבצר, לבסס. 11 מעמיד אתו: עם שהוא מעמיד עצמו. על כנס: על מעמד; השווה להלן, בפנים. בני אבטליון: תלמידי חכמים. ורומז כאן למסופר ביומא עא ע"ב על הציבור שעזבו את הכהן הגדול ונתלוו על שמעיה ואבטליון מפני שהיו תלמידי חכמים. ור"ל: בני אהרן אלה שנדחו לא רק ייחוסם היה בידם, אלא גם תורתם. ועיין בפנים, להלן. 12 בחבורה: בסנהדרין. 13 ויפרץ גדיריה: של החבורה. והלשון על פי עמוס ט יא. 14 בה:

- 20 בן צרוּעָה לַמֶּעַן הִיט שְׁמָצָה בִּיקוּמֵיוֹ וְקִיקְלוֹן
בְּנִסְפָּחָיו וַיִּשְׁלַח אֶת בְּנוֹ בְּחוֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי
לְשָׁנוֹת חֲמִשִּׁים וּשְׁלוֹשׁ וַיָּבוֹא יְרוּשָׁלַם וַיַּעֲבֹר
קוֹל בְּיוֹם הַקֹּהֵל לֵאמֹר מִטַּעַם אֱלֹהֵינוּ בִּיד
נִבְיָאוֹ וְנַחֲכָמוֹ אוֹת לְבָרִית מִרְחֻשׁוֹן וְכִסְלוֹ
חֲסִירִים וְהַחֲדָשׁ הָרֵאשׁוֹן בְּיוֹם אֶחָד וַיִּדְבֹּר
25 סָרָה עַל אֶל הֵינוּ וְלֹא עָנוּ הָעָם אוֹתוֹ דָּבָר
וּכְפָרָץ הַדְּבָר וְהִגָּה כָּל יִשְׂרָאֵל בְּכָל הָאַרְצוֹת
לֹא כֵן חָשְׁבוּ כִּי שָׁמוֹ אֶת הַחֲדָשִׁים שְׁלָמִים
עַל כֵּן נִסָּן בְּשָׁלִישִׁי כָּא: וּבִמְשַׁפֵּט
וּבְחֻקָּה שָׁרִים כֵּן כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר
30 בְּמִזְרַח וְאֲשֶׁר בְּמַעֲרָב וְאֲשֶׁר בְּצִפּוֹן וּבֵאֵי
הֵימָּן כִּי עַד שֵׁשׁ מֵאוֹת וַתִּשְׁעִים וַחֲמִשָּׁה
חֳלָקֵי [...] רֹנָה בְּלִילָה הַרְבִּיעִי [...]
[...] וּמִשָּׁם וְהִלָּאָה יִהְיוּ שְׁלָמִין [...]
[...] [מ... מ] אוֹת [ו] שְׁלָשִׁים וּשְׁנַיִם [...] [...] [...]
35 [...] [...] לַתְּכוּנּוֹתֵיהֶם אֲשֶׁר

.....

תחילה נבליט מה שמיתקן על פי הנוסח שלפנינו בלשון רב סעדיה כפי שנדפס לראשונה, והוא שאכן, כפי ששיער ח"י בורנשטיין כך הוא: ההכרזה בעניין שנת תרפ"ב היתה בחודש השביעי וביום הקהל, ולא בחודש הרביעי וביום הקריאה, ונמצא כל ההשערות ששיערו חכמים בנוסח המשובש אינן לעניין כלל. בימי המחלוקת, כמו בימים שלפני כן ושלאחרי כן, לא צוין עניין הקביעות אלא ביום הקהל בהושענא רבה, ונמצא דברי רב סעדיה מיושבים עד דק. תיקון נוסף שהוא חשוב, העולה מפורש מן הנוסח שלפנינו הוא ציון שנת המחלוקת לא לפי מניין השטרות כפי שהושלם בידי מהדירי הנוסח הראשון אלא לפי ספירתם של ישראל, מחורבן הבית: שנת 'חמישים ושלוש'. זו היא כמובן שנת [תת]נ"ג לחורבן, שהיא שנת ד' תרפ"ב ליצירה, לפי המניין שהיה נהוג בידי רס"ג וכל בעלי המחלוקת ורב נסים וריה"ל והרמב"ם, שכולם חישבו שנה ראשונה לחורבן בשנת ג' תת"ל לבריאה, שהיא שנת שפ"א לשטרות, ונמצא החורבן עצמו לפי מניין זה שנה קודם לכן, כלומר בשנת 69 למניין

בחבורה. 20 / בן צרועה: ירבעם בן נבט (מלכים א' י"ז), שמצא ביקומיו: הלשון על פי שמות לב כה. ושינה הגאון מ'קמיו' ל'יקומיו', כלומר: בעולמם של ישראל. ויקסלון: וביזיון (חבקוק ב' טז). 23 / מטעם וכו': הלשון על פי יונה ג' ז': 'מטעם המלך וגדליו'. 24 / אות לבדית: הצירוף על פי בראשית ט' כ"ב, יז: זאת אות הברית. וענין שם, יז א. 25 / והחורש הראשון: ראש חודש ניסן. וידבר סרה וכו': על פי דברים יג' ו. 26 / ולא ענו וכו': על פי מלכים א' יח כא. ור"ל: לא מיתו העם במעמד ההכרזה. 27 / וכפרץ הדבר: כשנודע הדבר ברבים. והוא מנוקד כך בכתב היד. אבל במקורו בדברי הימים ב' א: וכפרץ הדבר. 30 / שרים כו: רואים כו. והוא מנוקד כן.

האומות¹⁹. שנת (ד') תתנ"ג נקובה כשנת המחלוקת במפורש בתעודה שפורסמה בידי ש"ז שכטר בשעתו ושבה נמצא פירוט של הבדלי הקביעות בין רב סעדיה ובן מאיר לאורך כמה שנים, ובראשן: ד' תרפ"ב ליצירה תתנ"ג לחרבן במחזור רמז וכו' עשאה בן מאיר חסרים וראש אלמתיבה שלמים²⁰. ומה שציין רב סעדיה את השנים לפרט, בהשמטת האלפים והמאות, הוא מנהג נפוץ למדי בימי הביניים והוא נרשם על פי נוהגם של חכמים רבים, במזרח ובמערב כאחד²¹. ראוי שנציין שגם כל ההדורים הסגנוניים שצרמו בנוסח הראשון של הקטע מתיישבים על פי הנוסח האחרון יפה יפה, ודברי רב סעדיה קולחים בו בעוצמת לשון טיפוסית שלו. ויש מזה לימוד ליצירות הגאון שאי אפשר שהיתה בהן עקמומיות של סגנון, ואם נמצאה לנו כזאת בחיבור מחיבוריו מובטח שמשום שיבוש המעתיקים הוא.

ונבוא עכשיו אל הפסקה מדברי רב סעדיה שהיא חידושה של התעודה: מה שמסופר לנו כאן על הנהגתו של ר' מאיר גאון בארץ ישראל אפשר שהוא מופלג קמעה משום חריפות הפולמוס, אבל דברי ביקורת, גם אם הם מוגזמים, ובפרט שהם נשמעים בימי המבוקר ובמקומו, אי אפשר שהם תלויים על בלימה. לפי מה שמספר רב סעדיה, אם נבוא לפרש את דבריו הנמלצים לפי פשוטם, עלה ר' מאיר לשלטון 'בכתבי השליט', כלומר בזכות המלכות ולמרות רצון 'העם' ש'נאלם' 'ממחות בידו'. שלטונו היה, לפי הנאמר במה שלפנינו, שלטון של התנשאות ויוהרה ושל ניצול דלת העם. עניין זה מודגש על ידי רב סעדיה הדגשה יתירה. ר' מאיר היה לפי דבריו 'חרב בארץ לאכל ענייה'; הוא ובניו גזרו 'על ימין באדמת ישראל' ואכלו על שמאל 'במשפח וברכילות ומרוצת עושק'²². ומה שנאמר אחר כך ש'מכר את קדשי העם ויתנם להעמיד בהם גדולתו'²³, רוצה לומר כנראה שהשתמש בממון של הקדש כדי לפאר את ביתו ולהבליט בזה את כבוד עצמו ואת כבוד שלטונו, או ששיחד את השלטונות בזה

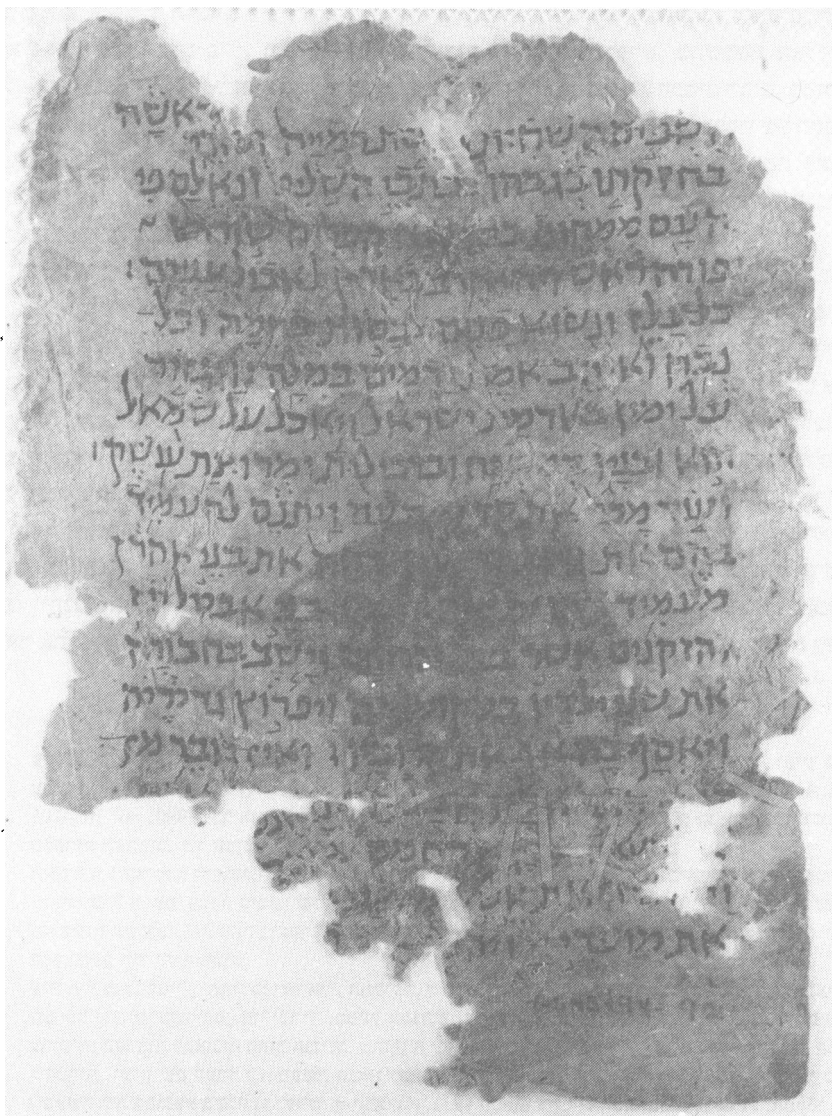
19 עיין על זה בפירוט ח"י בורנשטיין, 'תאריכי ישראל', התקופה, ח (תרפ"א), עמ' 321 ואילך, ועיין שם עמ' 326. עיין לזה גם: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I, Tel-Aviv – New York, 1980, pp. 105–106. כך הוא גם חשבונו של ר' שמואל השלישי במגילת מצרים (צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית, תל אביב תשל"א, עמ' 36).

20 תעודה זו נתפרסמה לראשונה על ידי שכטר, סעדיאנה, עמ' 23, ושב והדפיסה וביארה ח"י בורנשטיין (בורנשטיין א, עמ' 109). סימונו של כתב היד הזה עכשיו הוא TS 12.737. בשורות 6–5 יש לתקן שם: 'יא שעות תתקלב (6) עשאה בן מאיר חסרים וראש אלמתיבה [=רב סעדיה] שלמים', כמובא בפנים. כך הוא בכתב היד והוא פשוט.

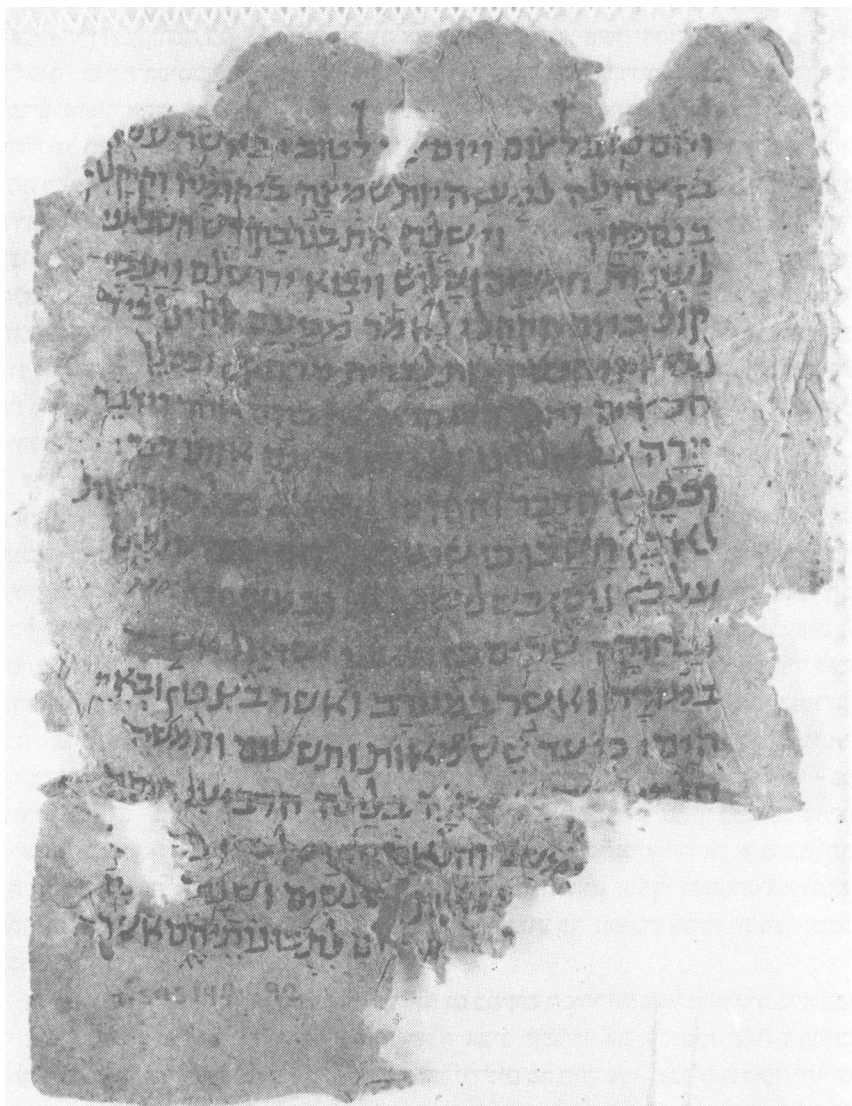
21 עיין ח"י בורנשטיין, 'תאריכי ישראל', התקופה, ט (תרפ"א), עמ' 245 ואילך. על הדוגמאות המובאות שם על ידו (מריבנו חם, מר' ברוך, מבעל המנהיג, מבעל ספר התרומה וממחברים קראים) אפשר להוסיף: תשובות הגאונים מתוך הגניזה, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 1 (שנת פג = א' כפג לשטרות, ועיין שם הערה 2); מעשה הגאונים, מהדורת א' אפשטיין, ברלין תר"ע, עמ' 52 סימן סא ('מעשה היה במגנצא בשנת נג לפרט' = תתנ"ג); 1931, Cincinnati J. Mann, *Texts and Studies*, I, p. 83 (איגרת מר' נחמיה גאון מ'כסלו שנת ע"ד = א' רע"ד לשטרות), ועיין שם, הערה 62.

22 צדדים אלה בהנהגת הגאון מודגשים הרבה גם בהמשך ספר המועדים. עיין מה שהדפיס שכטר, סעדיאנה, עמ' 14. אבל יש לציין שכמעט בדברים זהים הואשם רב סעדיה עצמו על ידי מתנגדיו במחלוקת שלו עם דויד בן זכאי. עיין הרכבי, עמ' רכב ואילך.

23 גם על זה חוזר רב סעדיה בהמשך, עיין סעדיאנה, שם: 'אלוי יי אדמתו תזעק, כי חניה (שכטר: קרי: חנפה) תחתיו בשחיתותיו ותחתם ינאקון מלשונו הרע, כי האכיל את חילם למלכיות'.

דף חדש מספר המועדים לרב סעדיה גאון
(כתב יד קימברידג' TS NS 194.92 ע"א)

דף חדש מספר המועדים לרב סעדיה גאון
(כתב יד קימברידג' TS NS 194.92 ע"ב)

לקיימו במעמדו. ידיעות אלו אינן בלתי חשובות להכרת חיי החברה בארץ ישראל בתקופה הזאת ולאופי שלטון הגאונים ראשי ישיבת ארץ ישראל.

אבל נדמה לי שהידיעה החשובה ביותר העולה מן התעודה נוגעת לקשרים שבין ר' מאיר ו'בני אהרן' [...], המה בני אבטליון הזקנים אשר במשפחותם, אשר 'דחה' אותם 'מעמיד אתו על כנם'. כוונת הפיסקה מעורפלת קמעה והיא צריכה עיון גדול ומדויק. נראה לי שאי אפשר לפרש 'אהרן' אהרן ממש. אף על פי שאנו יודעים שאביו של ר' מאיר נקרא אף הוא אהרן, לא יעלה על הדעת שרב סעדיה כינה את אָחיו של ר' מאיר 'בני אהרן', במקום 'אָחיו'. כי אילו דחה ר' מאיר מעל פניו את אחיו היה קלונו גדול בזה יותר ממה שנראה עכשיו מן הכתוב, שדחה את בני אהרן סתם. ונראה מבורר שהכוונה לבני אהרן הכוהן, כלומר לנכבדים מזרע הכהנים שר' מאיר גאון דחק את רגלם. ההנחה שאכן לזה מתכוון הכתוב מחוזקת ממה שנאמר בהמשך על בני אהרן אלה ש'המה בני אבטליון', דבר שקשה להלמו בלא שאנו נזכרים בסיפור המובא ביומא ע"ב על כוהן גדול ועל [שמעיה ו] אבטליון, סיפור שבו עומדים כבודה של כהונה וכבודה של תורה בעימות, זה כנגד זה. והנה רב סעדיה מפרש כאן את גדולתם של בני אהרן שנידחו, על ידי שהוא מציין בהם שהם [גם] בני אבטליון, כלומר גם כוהנים וגם גדולים בתורה.

עניינה של הדחייה שמדובר בה בחיבור מתפרש בסוף הפסוק (טור 11), ששם נאמר 'מעמיד אתו על כנם'. לשון זו אינה חלקה כמובן, ובוודאי היא מכוננת. לכאורה ראוי היה שנמצא כאן 'עוד דחה את בני אהרן מעמוד אתו על כנם', ואילו כך כתוב היינו אומרים שר' מאיר הרחיק אותם ממעמדם בישיבת ארץ ישראל ולא נתן להם לעמוד אתו על משמרתם. אבל לא כך נאמר בכתב היד, אלא כתוב ומנוקד במפורש 'מעמיד (מ"ם חרוקה) אִתּוֹ (שים לב לסימן הרפה על התי"ו) על כנם', ואם נדייק איפוא, וכך נראה שאנו חייבים, נצטרך לומר שהכוונה היא שר' מאיר 'דחה את בני אהרן [תוך כדי שהוא] מעמיד אתו [= את עצמו] על כנם', כלומר על מקומם. נראה מזה שר' מאיר, בשעה שעלה לכס הגאונות, עמד כנגדו מועמד ממשפחת כוהנים שראוי היה שיתמנה, אלא שידו של ר' מאיר היתה על העליונה, אולי – כפי שנרמז בטור 2 – בזכות 'כתבי השליט'²⁴. לדברי החיבור לא הסתפק ר' מאיר במה שניצח את מי שעמד כנגדו אלא גם סילק מן החבורה, כלומר מן הסנהדרין של ארץ ישראל או מהנהלתה, את בני המשפחה היריבה וצירף במקומם את שני בניו. הוא צירף לחבורה גם משאר מקורביו, לבד מבניו, כנראה כדי לחזק את שלטונו ולמנוע כך 'הפיכה' אפשרית מצד תומכי הכהנים.

שני בניו של ר' מאיר נזכרים במחלוקת הלוח גם במקומות אחרים; אחד מהם היה בלא ספק ר' אהרן, הוא 'בן מאיר' הנודע, שאותו שלח אביו להכריז את קביעות שנת המריבה בתרפ"ב. בנו השני, אחי 'בן מאיר', עדיין איננו יודעים מה היה שמו, אבל הוא נזכר יחד עם אָחיו בקטעים נוספים של ספר המועדים שנתפרסמו מזמן. עליהם ועל אביהם אומר רב סעדיה

24 אמנם אפשר שהכתוב משובש אצלנו במקום הזה והמנקד אפשר שנגרר אחרי הסופר. אבל המשתמע מן הכתוב אינו שונה באופן מהותי גם כך.

'אוד חרוך הוא, ושני זנבות יוריק מכל טוב, מלא כל רע'. ועל החכמים שסילק מפניהם הוא אומר 'הזקינים אשר הפריד (הגאון) חמסם עליו, כי לשני עגליו נתן את חלקם'²⁵. היריבות על כס הגאונות בין מועמדים כוהנים למועמדים שאינם כוהנים ידועה לנו מארץ ישראל מתקופה מאוחרת יותר; היא פרצה בחימה שפוכה באמצע המאה הי"א בין ר' יוסף הכהן ורב דניאל בן עזריה הנשיא, ולימים, בסוף המאה, בין ר' אביתר הכהן ור' דויד בן דניאל. הידיעה שהיריבות הזאת כבר היא עוכרת את חיי הישיבה בראשית המאה הי" מעניינת. היא גם איננה הפתעה גמורה. כי כבר בתעודה חשובה שנתגלתה בידי ש' אברמסון²⁶ ונתבארה לאשורה בידי מ' גיל²⁷, נזכר גאון בשם 'יוסף הכהן בן יוחי' שהיה בן זמנו של ר' מאיר גאון וקרוב משפחה שלו מצד סבתו, ונתלבטו החוקרים היכן לשבצו בשלשלת גאוני ארץ ישראל²⁸. מאותה תעודה עצמה מתברר, שר' מאיר בעל המחלוקת לא נתמנה גאון מיד אחרי אביו ר' אהרן (בן משה בן מאיר), אלא לפניו נהג ר' יצחק שנתיים ימים²⁹. סביר לומר שלאחר ר' יצחק זה מלך איזה זמן ר' יוסף הכהן בן יוחי, ולאחריו קם ר' מאיר ונשתלט על הגאונות תוך שדחק את רגלי יריבו ואת רגלי סיעתו. לאחריו עלו לגאונות בנו ר' אהרן ונכדו ר' אברהם. אחרי כן עברה ה'מלכות' לידי גאוני כוהנים³⁰, והיא נתקיימה בידם כמעט ברצף עד תחילת תקופת כהונתו של ר' שלמה בירבי יהודה גאון, בשנת 1025.

ב. שירי תהילה חדשים לכבוד ר' דניאל בן עזריה

נשיא וגאון

פרשת גדולתו של ר' דניאל בן עזריה, ממשפחת ראשי הגולה שבבבל, שכבש בסערה את כס הגאונות בארץ ישראל עם פטירתו של ר' שלמה בירבי יהודה בשנת 1051, כבר נחקרה לפרטיה³¹. ר' דניאל היה מן הדמויות המעניינות של ההיסטוריה היהודית במאה הי"א, אדם

25 שכטר, סעדיאנה, עמ' 14; בורנשטיין א, עמ' 80. מעניין שאת הפסקה הראשונה פירש בורנשטיין (שם, עמ' 76, הערה 3, ועמ' 80, הערה 4) כמכונת לגאון, לאב בית הדין ולשלישי. שכטר פירש: בנו ואחיו. אבל בפסקה השנייה (בורנשטיין א, עמ' 81, הערה 2) מפרש בורנשטיין בצדק: הם שני בניו. עיין ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 25 ואילך.

26 עיין מ' גיל, 'לתולדות גאוני ארץ ישראל', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 144 ואילך; הנ"ל, ארץ ישראל, א, עמ' 533 ואילך; שם, ב, עמ' 8.

27 לפי הנאמר בתעודה היה ר' יוסף הכהן גאון בן יוחי נכד אחות ר' אהרן בר משה בר מאיר; אם כן ר' מאיר גאון, אבי ר' אהרן בעל המחלוקת, היה בן דודו של אבי ר' יוסף הכהן. אהרן בן מאיר ויוסף הכהן היו אם כן בני אותו דור ממש.

28 עיין לעניין זה מ' גיל (לעיל, הערה 27), עמ' 148. גיל מעלה את הסברה, שר' יוסף הכהן הקים ישיבה נפרדת ושימש שם ראש ישיבה בימי ר' מאיר ור' אהרן בנו, לפי שאין הוא נזכר עוד ברשימות גאוני ארץ ישראל.

29 אמנם לא כל הגאונים הכוהנים היו ממשפחה אחת. עיין גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 535. על גאוני ארץ ישראל במאות הי"א עיין כעת גיל, שם, עמ' 533 ואילך.

31 על ר' דניאל בן עזריה עיין: M. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton, 1980, לפי המפתח; ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תשמ"מ, עמ' 132-187; גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 583 ואילך, ובספרות המובאת במקורות אלה.

נמרץ ופעלתן, שרבים תלו בו תקוות גדולות לשיקומה של ישיבת ארץ ישראל שהלכה ונידלדלה בעת ההיא. הופעתו עוררה רגשות עזים במקומות הרבה³², ויחסם של הבריות אליו היה מקוטב: יש שראו בו את מושיעם של ישראל ויש שהתייחסו אליו בעוינות גדולה³³. על שתי העמדות כלפיו יש בידינו כעת שפע של תעודות. הן מאפשרות לראות את דיוקנו ואת מסכת עלילותיו בשרטוט מדויק ועדין.

דניאל בן עזריה היה איש העולם הגדול. הוא נתגלגל לארץ ישראל מבגדאד, העיר הראשה של העולם המוסלמי של ימיו, ששם נתחנך וגדל כנצר לחשובה ולנכבדת שבמשפחות ישראל. קודם עד שלא בא לארץ ישראל ניטלטל על פני ארצות הרבה, ועם בואו היה מלומד בהליכות של גדלות. גדולה שנזדמנה לו בארץ ישראל היתה קטנה בעיניו, ולפי הנראה ממלהכיו ציפה וקיווה ליותר מזה³⁴. אפשר שמפני זה גם נשא את מנהיגותו ברמה וסובב עצמו בגינונים של כבוד שאפשר שלא היו נהוגים קודם ימיו אצל ראשי ישיבת ארץ ישראל.

על פי דפוס אישי זה בשיטת מנהיגותו ניתן אולי להסביר את העובדה ש' דניאל בן עזריה זכה שייזכר לא רק באיגרות הרבה ובתעודות שונות אלא גם בשירי תהילה, שמקצת מהם נועדו כנראה להיות מושרים לפניו בטקסים פומביים. אמת, תקופת שלטונו של ' דניאל כבר היא חופפת את תקופת פריחתה של שירת החול שלנו בספרד, וכבר היא יודעת, ומזמן, שירי תהילה גם במזרח³⁵. אבל עד לעת הזאת אין שרים שירי תהילה במזרח אלא לשרים ועשירים ופרנסי ציבור, ולעולם לא, או כמעט לעולם לא, לכבוד גאונים וראשי ישיבות³⁶. האופי

32 עיין לעניין זה: M. Cohen, 'New Light on the Conflict over the Palestinian Gaonate', *AJSReview* I (1976), pp. 1 ff. גויטיין, היישוב בארץ ישראל, שם, עמ' 133 ואילך. עיין גם גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 585.

33 שרטוט קודר במיוחד של דמותו בא, כידוע, במגילת אביתר, המתארת את מעללי בנו הקטן דוד. על פרישה זו, שידובר בה גם בסעיף הבא, עיין מ' גיל, 'מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה ה'א'', בתוך: ב"ז קדר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 39 ואילך; הנ"ל, ארץ ישראל, א, עמ' 606 ואילך.

34 עיין גויטיין, היישוב בארץ ישראל (לעיל, הערה 31), עמ' 138.

35 שירי תהילה בנוסח ספרדי מובהק נכתבים במזרח למן סוף המאה ה' לערך: בתקופה הזאת ביקר בסוריה ר' יצחק אבן כלפון ושר שירים לכבוד נכבדים בדמשק ובפוסטאט. שירי תהילה של רב האיי גאון, אף הם בנוסח ספרדי, מאוחרים קצת יותר. דונש בן לבראט כותב שיר תהילה לכבוד ר' שמריה בן אלחנן, בוודאי לפני סוף המאה ה'. שירי תהילה מובהקים, אבל לא מטיפוס ספרדי, נכתבים בבגדאד בידי ר' אברהם הכהן ובידי ר' עלון בן אברהם גם כן לפני שלהי המאה ה'. במחצית הראשונה של המאה ה'א' פותחים בשירי תהילה, מטיפוס מסורתי ומטיפוס ספרדי, הרבה מכתבים שנתגלו בגניזה. רבים מהם הדפיס ' מאן: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, II, Oxford 1922.

36 אולי יש להוציא מן הכלל את השיר החתום 'נישי', שהוא אולי לר' ניסי אלנהרואני, בן דורו הקשיש יותר של רב סעדיה גאון, שפרסם ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 25. השיר מהלל תלמיד חכם שהיה אב בית דין בבבל (השווה שם טור 16 ותקן: 'אדונינו א[ב] בית דינים'). ייחוס השיר לר' ניסי אלנהרואני אינו בטוח, כי אפשר שהחתימה מקרית. איגרת בצורת שיר לכבוד רב סעדיה גאון ראה: שכטר, סעדיאנה, עמ' 57 (הטורים מעמידים חתימה ארוכה שלא הושם אליה לב: 'סעדיה בן יוסף אור הגולה', ולאחר מכן סדר האלפבית במלואו). אבל אין זה שיר תהילה ממש, אם כי הוא מכיל יסודות של תהילה.

החילוני והמוצא הערבי של מוסד שירי התהילה היה כנראה גלוי ומפורסם בין הבריות, וגם אם לא התנגד לו איש כנראה בעת הזאת – הכל ידעו שהוא שייך לעולמה של האצולה החילונית. תלמידי חכמים ראו עצמם שייכים לעולם אחר, וכך ראו אותם מן הסתם גם הבריות בני דורם³⁷.

חדירתה של שירת התהילה אל חצר הגאונים בארץ ישראל אינה נטולת עניין. ראשיתה מתועדת בתקופת הנהגתו של ר' שלמה בירבי יהודה גאון, קודמו של ר' דניאל בן עזריה ופייטן חשוב בזכות עצמו. כבר בימיו ולכבודו חיבר ר' עלי הכהן בן יחזקאל, פרנסם של יהודי ירושלים, לפחות שני שירי תהילה קצרים, והם נתגלו בגניזה³⁸. אין אנו יודעים שירים אלה אימתי נכתבו; ר' שלמה בירבי יהודה 'מלך' למעלה מעשרים וחמש שנים ואפשר שהשירים נכתבו בראשית הנהגתו, אבל לא כן נראים פני הדברים. מכל מקום, מה שעומד לפנינו בשני שירי התהילה הללו הוא ניסיון צנוע והססני למזג יסודות של תהילה ביצירה פייטנית רגילה לכאורה. אין צריך לומר שהשירים אינם שקולים לפי השיטה הספרדית כדרכם של שירי תהילה 'אמיתיים', ושלשונם אינה הלשון המקראית המסוללת הטיפוסית לשירי החול הספרדיים, אלא שהשירים עצמם הם למלוא אורכם פיוטים לכל דבר. תהילת הגאון נאמרת בהם בעקיפין, כשהמשורר מבקש מאת ה', שאליו הוא מדבר מראשית השיר ועד סופו, שיביא את הגאולה לישראל בחייו³⁹. כל דמיון בין מהלך זה של שבח ובין מהלכה בזה של שירתנו בספרד בעת הזאת הוא פונקציונאלי לכל היותר⁴⁰. אמנם המשורר והמהולל כבר יודעים שגאון לשבח נכבדים בדברי שיר, אבל שניהם מבקשים לראות את הדבר מתבצע בצנעה, במסגרת המוצקת והשמורה בקפידה של המסורת הפייטנית.

פירצה מועטת זו נתרחבה כנראה הרבה בימי ר' דניאל בן עזריה. ר' דניאל זכה שנתעטר בשני שירי תהילה מפוארים בנוסח ספרדי מובהק, שניהם – או לפחות אחד מהם – של ר' שמואל הנגיד⁴¹. שני השירים נכתבו בתחילת שלטונו של הגאון, שהרי ר' שמואל נפטר בשנת 1056, חמש שנים בלבד אחרי הכתרתו של ר' דניאל. אף הוא זכה מידי ר' עלי הכהן

37 ברוב המקרים לא היה לשירי התהילה במזרח סטאטוס עצמאי: הם שימשו כמעט תמיד פתיחות לאגרות. בתפקיד זה שימשו זמן רב קודם לכן (לפחות מראשית המאה ה') הקדמות מחורזות. יצאו מן הכלל הזה רק שיריו של ר' אברהם הכהן שהוזכרו בהערה הקודמת, שהם שירים חצרניים מובהקים. הם נכתבו כאמור סמוך לשנת 1000.

38 פרסם אותם א"מ הברמן, 'קרובה לחנוכה מרב שלמה בר יהודה', סיני, נג (תשכ"ג), עמ' קצב.
39 השיר הראשון מסתיים כך: 'חיש זמן קץ לה [לכנסת ישראל] בימי אדונינו שלמה ראש הישיבה ברבי יהודה'. השני: 'יהיה ישראל שלישיה/ בימי אדונינו שלמה בירבי יהודה נין ברכיה'.

40 באמת איננו יודעים כיצד שימשו שירים מסוג זה הלכה למעשה. לכאורה הם כמיני פיוטים שנועדו להיאמר בתפילת הרבים. אבל מה סוגם? יש לשער שהשירים לא נאמרו בתפילה אלא אולי בשעת סעודות מצווה של בני החבורה. על מנהגם של בני ישיבת ארץ ישראל לערוך סעודות כאלה ולהשמיע שירים במהלכן אנו שומעים מן התקופה הזאת ממש ממגילת אחימעץ, עיין מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד², עמ' 14.

41 על שני השירים הללו עיין ע' פליישר, 'קוים חדשים לדמותו של ר' דניאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 54. שירו הוודאי של שמואל הנגיד מתחיל 'אם תבך עין גולה' (מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ד, עמ' 139). השיר נכתב בשנת 1056, והוא מן השירים האחרונים שחיבר הנגיד.

(בר יחזקאל) הנזכר לשיר תהילה מפואר ומופלא⁴², שהוא דוגמה מעניינת ביותר לשיר שבח עברי 'מקורי', שנכתב מעמדה של דחייה גמורה (ובודאי מודעת) של מודל-התהילה העבריי-ספרדי. שיר זה, המופלג באריכותו ובתחכום בניוין, לימד אותנו תורה שלמה על דרך היקלטותם של חידושי הספרדים בספרות בני המזרח, והוכיח שדרך זו, אף על פי שהיתה קצרה ככל הנראה באזורים מסוימים – לא בכל מקום היתה גם סוגה בשושנים. בית הגאונות בארץ ישראל הוכח על פיו כשמרני למדי גם בימי ר' דניאל בן עזריה. מסתבר עכשיו שר' עלי הכהן חיבר גם שירים אחרים לכבוד הנשיא הגאון. שניים מהם עלו לפנינו מן הגניזה בכתב יד TS NS 149.43 מועתקים בזה אחר זה, והם קובעים ברכה לעצמם מכמה בחינות. נעתיק אותם תחילה כמות שהם, ונאמר בהם דבר אחר כך:

- *
- אֶהְלֵל הוֹדִיָּה / לְשׁוֹכְ[ן] שְׁמִי עָלֶיהָ
בְּאוֹם סוּעָרָה עֲנִיָּה / לְשׁוֹמֵר יִשְׂרָאֵל
גָּדְלוֹ אֶסְפֶּרָה / דְּבָר אֲבָאָהָ
בְּגִיל בְּמוֹרָא / לְאֵל רָם עַל כָּל אֵל
הוֹדוּ יִשְׂרָאֵל / וּשְׂבַחוּ לְאֵל
- 5
- וּבְרַחוּ הַנְּשִׂיא דְּנִיָּאל / גְּאוֹן יַעֲקֹב וַיִּשְׂרָאֵל
זְמִירֵי בַחֲלֵה / חֲדָשִׁי תְהִלָּה
בְּחִי אֱלֹהִי / אֵב בֵּית דִּין לִיִּשְׂרָאֵל
טַפְּשָׁרִים שְׁלוּשָׁה / יַדְעוּ שְׁלִיחוֹת שְׁלוּשָׁה
מִיכָאֵל גְּבִרְיָאֵל וּרְפָאֵל הַשְּׁלוּשָׁה / יַעֲזְרוּ דִּינִי יִשְׂרָאֵל
- 10
- כְּבוֹדוֹ יִתְבָּרַךְ / לְכָל סְתוּם וְנֶעֱרָךְ
יַחֲיֶה הָרְבִיעִי מְבוֹרָךְ / לְבַחֲרֵךְ אֵל
מִבֵּית מִדְּרָשִׁי / נִוָּה קִדְשׁוֹ יְכַנִּישִׁי
בְּחִי אֲבָרְהָם הַחֲמִישִׁי[י] / וְכָל חֲבִירָת יִשְׂרָאֵל

42 נדפס אצל פליישר, שם, עמ' 62 ואילך. השלמות לשיר הזה עיין גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 584, הערה 885. ומה שמצוין שם על פי קריאה של מחרוזות המועתקת בכתב היד בין השיטין, שיש לקרוא באקרוסטיכון 'דניאל', הוא טעות: בין השיטין משורבבות בכתב היד מחרוזות חילופיות, אשר רק אחת מהן היתה ראויה לבוא בנוסח הסופי. יש איפוא שתי מחרוזות יו"ד בכתב היד, אבל החתימה היא 'דניאל'.

*

ביאור: לפני השיר באה בהעתקה כותרת אבל אי אפשר לפענחה. 2 סוערה עניה: ישראל (ישעיהו נד יא). לשומר ישראל: שב אל אהלל הודיה./ 3 דבר: אולי כתוב דברו. אבארה: אסביר בשירה./ 5 ישרי אל: ישראל./ 7 זמרי וכו': הלשון הנקבית חוזרת אל 'אום סוערה עניה' בטור 2./ 9 טפשרים שלושה: טור קשה: 'טפסר' בלשון הפייטנים הוא מלאך. ידע בפיעל (היו"ד מנוקדת בחירק בכתב היד) פירושו ללמד. לפי זה יש לפרש: שלושה מלאכים לימדו את השלושה לעשות את שליחותם. בטור שלאחרי כן הוא מסביר מי הם שלושת המלאכים: מיכאל גבריאל ורפאל, ומי הם שלושת השליחים – דיניי ישראל הנעזרים על ידם. לפי זה הכוונה לשלושת בני הגאון, עיין להלן בפנים. בסוף השורה הוסיף המעתיק את הצירוף 'אמרי אל', ואולי הוא חרוז חילופי ל'דיניי ישראל'./ 11 כבודו יתברך: כבוד ה' יתעלה. לכל סתום ונערך: כנראה: על כל סתום וגלוי./ 12 לבחיר אל: כך כתוב ומנוקד בכתב היד. וסדר המלים הוא: יחיה [את] מבורך, הרביעי לבחירי אל. כלומר: הרביעי בחבורה./ 13 מבית מדרשי וכו': מבית המדרש, כלומר מן הישיבה, יאסוף אותי ה' אל בית המקדש: כלומר יגאל אותי, והוא לשון תפילה./ 15

- 15 סומך ישרים / עוזר נבחרים
 יחיה כל החבירים / חבורת אדונינו דניאל
 פתאום יביא משיחו / צוהר מאורו זורחו
 עמו לקדשו להניחו / בבגן אריאל
 קדשו יכונן / [...] ל יאונן
 לע[ם] מתחנן / [...] אל ישראֵל 20
 שוכן שמי שפֶּרָה / [ת]קבץ אומה פזורה
 לבית הבחירה / על [...] בן שאֶלְתִּיאֵל
 עורי ישינה והללי במזמור / לְבוא אֵל הַר הַמִּזְר
 בפני רוכב על חמור / משיח ישראֵל
 ישיב שבותי / יכונן ביתי
 לבית מנוחתי / בישועת ישראֵל

אחר שירה

- ★
 אָמַר שִׁמְעָה שׁוֹמֵעַ שִׁיחָה
 בִּבְנֵי אֲרִיאֵל אֲגִילָה וְאֶשְׁמָחָה
 גָּדְלוֹ אֶסְפֶּר וּפָנִי אֶשׁוּחָחָה
 דִּבְרוּ יִכּוֹנֵן בֵּית הַמְּנוּחָה
 הוֹדוּ הַלְלוּ אֹמֶה זִנּוּחָה 5
 וְעִירְכוּ שִׁירָה בְּרִינָה בְּפִצִּיחָה
 וְמָרוּ וְהוֹדוּ לְמִבִּין שִׁיכָחָה
 חוּשׁוּ בִּזְמַרְהָ בְּהִשְׁקֵט וּבִטָּחָה
 טִלְאִיו יִסּוּבֵב לְבֵית הַמְּנוּחָה

ישרים: היו"ד השנייה תלויה. / 17 פתאום וכו': על פי מלאכי ג א. צוהר מאורו: זוהר אורו; סמיכות נרדפות. / 19 יאונן: יאבל. ולפני זה מחוקה מלה שסופה כנראה בלמ"ד. / 20 לע[ם] מתחנן: לישראל שמתפללים לה'. ההשלמה אינה בטוחה. [...] אל ישראל: אפשר שיש להשלים: לגואל ישראל. / 21 שוכן שמי שפרה: כינוי לקב"ה (איוב כו יג). / 22 [...] בן שאֶלְתִּיאֵל: המלה החסרה היא בת חמש אותיות והיא נראית כמו 'לנובל', ואיני יודע להלום. ורובכל בן שאלתיאל הוא כידוע דמות מרכזית במדרשי הגאולה, ובעיקר בספר זרובבל. / 23 ישינה: ישראל (שיר השירים ה ב). אחרי מלים אלה כתב המעתיק 'להר המור' (להלן בסוף הטור) ומחק בהעברת קולמוס. לבוא: אפשר שכתוב 'לבא', ואם כן – הוא מכון לאליהו הנביא. הר המורה: הר המוריה. / 24 בפני: שב אל 'הללי'. רוכב וכו': המשיח (זכריה ט ט).

★ 2. אריאל: ירושלים (ישעיהו כט א). / 3 ופניו: כנראה כמו: ולפניו. / 4 דברו: כמו: בדברו. ואולי צ"ל: דבירו. המלה מחוקה בחלקה התחתון. / 6 בפציחה: מלשון פצחי רינה וצהלי, בישעיהו נד א. / 7 למבין שיכחה: לזוכר נשכחות. / 9 טלאיו: את ישראל. יסובב: יחזיר. לבית המנוחה: הצירוף כבר העמיד חרוז בשורה 4. / 10 אנוחה: נאנחה, מיוסרת. / 11 אשר כרו שוחה: אויביהם של ישראל. והסופר כתב תחילה:

10	ישובון פדויים אומה אנוחה כלה ואבד אשר כרו שוחה להרגים אדומים לאש הקדושה מהר ישע לאומה שכוחה נחמה בכנין בית ההנחה ששונה תכפיל [...]ה הצליחה
15	עושה ישועות מעביר אנחה פדה והציל אומה נשכחה צועקים יי שמעה יי סלחה קרא דרור וחירון[ת] ובשר רנוחה רינת עקרה אם הבנים שמחה שמור חבורה לשמך משבחה תכונן ארמונה ותפרי[ח] צימחה עקר מתגאל / וכוונן אריאל בחי דניאל / ושמשו הזריחה לעשות פלאים / מסות ונוראים בימי שלושת הנשיאים ישיגו ששון ושמחה

כפי שאנו רואים, שני השירים מסודרים באקרוסטיכון אלפביתי, כדרך הפיוטים, ובסוף שניהם טורים עודפים שמהם מצטרפת חתימת הפייטן 'עלי'. החתימה בשני השירים אינה חלקה לגמרי, ואפשר היה לחשוב שצירוף האותיות מקרי, אלמלא שהוא חוזר בסוף שני השירים. לפי מה שנראה כאן אין ספק שהחתימה מכוונת. ואף על פי שאין כאן אלא השם בלבד, ואין בזה כדי לזהות את הפייטן עם עלי בן יחזקאל הכהן דווקא, אין ספק שהוא הוא הפייטן: מהלך שני השירים ואופיים ולשונם קרוב ביותר לשלושת שירי ר' עלי הידועים מכבר, ולא יעלה על הדעת לחשוב שהיו שני יוסף בן שמעון בשעה אחת ובמקום אחד. יתירה מזו, כתב היד המביא את השירים כתוב בלא ספק בידו של עלי הכהן עצמו, וזו יד בעלת כתיבה אופיינית, הידועה לנו מהרבה אגרות ומסך גדול של העתקות פייטניות⁴³. שני

כלה ואבד מבשר סליחה, סימן את הטעות בעיגול וכתב בגיליון 'אשר כרו שוחה' / 12 להרגים: כך בכתב היד וכנראה הוא לשון רגום באבנים. כלומר: השלך אדומים כאבן לאש היוקדת של גיהנום. / 14 ההנחה: המנוחה. / 17 אומה נשכחה: ראה גם שורה 13. / 18 צועקים וכו': מתפללים לפניך. יי שמעה וכו': דניאל ט יט. / 20 רינת עקרה: על פי ישעיהו נד א. אם הבנים וכו': תהלים קיג ט. / 21 חבורה: כינוי לסנהדרין. / 23 מתגאל: מיטמא (דניאל א ח). אריאל: בית המקדש.

43 עלי בן יחזקאל הוא מן הדמויות הידועות של התקופה; הוא היה שנים ארוכות פרנסה של קהילת ירושלים ונמנה עם מקורביו של ר' דניאל בן עזריה, אחרי שכבר שימש לפני קודמו. עיין גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 596, ועוד לפי המפתח. וראה שם עמ' 491, הערה 810, שר' עלי נתמנה חבר בידי דניאל בן עזריה. בקורפוס המובא אצל גיל כלולים לא פחות מעשרים ושתיים איגרות של ר' עלי. פקסימילה של מכתב ממנו עיין: מאן, מקורות ומחקרים (לעיל, הערה 21), עמ' 716. ר' עלי הכהן היה חובב פיוטים

השירים עומדים איפוא לפנינו בתעודה אוטוגראפית של מחברם, וזו תופעה בלתי שכיחה למדי בשירתנו הקדומה⁴⁴. גם ההקשר שבו מופיעים שני השירים בכתב היד מראה שאין אנו טועים בייחוס: מיד אחרי שיר התהילה השני מועתק 'רהט' נאה (תחילתו 'יומם ולילה ישעך אצפה') חתום 'יחזקאל הכהן', והוא בוודאי בן הפייטן, ר' יחזקאל הכהן בן עלי⁴⁵, שהיה משורר מצוין, חשוב הרבה מאביו⁴⁶.

מבין שני השירים – הראשון מעניין יותר, כי הוא מביא לפנינו את רשימת נכבדי סנהדרי ארץ ישראל בימי ר' דניאל בן עזריה. דבר מוזר הוא, שלמרות התעודות הרבות שיש בידינו מימי ר' דניאל, לא נמסרה לנו בשום מקום רשימת בני חבורתו הבכירים. ומה שידענו בזה הוא רק שר' יוסף הכהן, שנדחה על ידיו מן הגאונות, שימש לידו אב בית דין, עד שנפטר בסוף שנת 1053⁴⁷. משנה זו ואילך ועד סוף תקופת גאונותו של ר' דניאל שימש במישרה זו אחי ר' יוסף, ר' אליהו הכהן, מי שמסומן גם בשירו של ר' עלי כאב בית דין. ר' אליהו היה אבי ר' אביתר בעל המגילה, ונתמנה גאון אחרי מות ר' דניאל, בשנת 1062. לפי זה נכתב שירו של ר' עלי בהכרח אחרי שנת 1054, ובכל אופן קודם לשנת 1062 שהיא שנת פטירתו של ר' דניאל. על שאר הנכבדים המצוינים בשיר, הרביעי מבורך ואברהם החמישי, אין לנו ידיעות לפי שעה.

מעניין העדרו של השלישי מרשימת חבורתו של הגאון. במקום שהיה ראוי שיבוא שמו של זה מזכיר המשורר את שלושת בני הגאון, הם הנזכרים גם בשיר השני, טור 28. 'שלושת הנשיאים' בני דניאל בן עזריה נזכרים בכמה תעודות. מספר זה אינו כולל את בנו הרביעי של הגאון, ר' דוד, בעל דבבו של ר' אביתר, שנולד בשנת 1058, ארבע שנים בלבד לפני מות אביו. שירו הגדול של ר' עלי הכהן לכבוד ר' דניאל, שנכתב בלא ספק קודם שנולד דוד,

ויש בגניזה הרבה עשרות דפי שירה מועתקים בכתובת ידו. הוא העתיק את כתב יד TS H 3/104, המכיל מאה חמישים ושניים פיוטים לשבועות. ר' עלי היה אגב טעם: הפיוטים שהעתיק הם ברובם ממיטב היצירה הפייטנית הקדומה. הוא היה גם מעודכן יחסית: בין הפיוטים שהעתיק יש גם שירים משל ר' שלמה אבן גבירול.

דומה לזה רק מקרהו של ר' יוסף אבן אביתר, שהרבה שירים משלו הגיעו אלינו בעצם כתיבת ידו. יש עוד קצת מקרים של פייטנים בודדים, ברובם בלתי חשובים, שכתובת ידם הגיעה אל הגניזה. פייטנינו הגדולים אין כתיבת ידם ידועה. כתב היד שאנו דנים בו כתוב באותיות גדולות יותר ומרווחות יותר מן המורגל אצל עלי הכהן (הוא כתב בצורה דחוסה ביותר ובאותיות קטנות אבל קריאות להפליא), אך בויהוי הכתב אי אפשר לטעות.

ענין עליו אצל גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 491, הערה 810, ולפי המפתח.

שיר משלו, מיוחד ביופיו, ענין: 'דוידסון, גנוי שכטר, ג, ניריורק תרפ"ח, עמ' 191 ואילך. פיוטים משלו פרסמו מ' זולאי, לוח הארץ תש"ט, עמ' 5; הנ"ל, עיתון הארץ, ט בתשרי תרצ"ט; הנ"ל, שם, ג באב תש"ב (= מבחר השבעים, סימן 28); ע' פליישר, 'משא' (למרחב), יד בניסן תש"ל. ענין עליו ח' בראדי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ז), עמ' 10 ואילך. במפעל השירה שליד האקדמיה הלאומית למדעים רשומים עוד כחמישה עשר פיוטים משלו. אחרי שירו של יחזקאל הכהן בא בכתב היד פיוט לשמחת תורה, תחילתו 'אנעים שירה ברינה וזמרה', עשוי בחרוז אחיד ('רה') ובמחרוזות תלת-טוריות שבסופן חוזר הרפרין 'ביום שמחת תורה'. הפיוט אלפביתי ואינו חתום, אבל קרוב לומר שגם הוא לר' עלי הכהן.

ענין גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 598.

מציין שני בנים בלבד לגאון: שמואל ויהושפט, ואם כן צריך לומר שבין כתיבת שני השירים הקצרים שלפנינו (כלומר שנת 1054 לכל המוקדם) לבין מועד כתיבת השיר הארוך (ועל כל פנים קודם לשנת 1058) מת אחד מבני הגאון. וקשה לומר שהשירים שלפנינו נכתבו אחרי הולדת דויד, כי לפי הנראה נרמזים בהם שלושה בנים מבוגרים של הגאון, שכבר שימשו בדיינות⁴⁸.

השיר שאנו דנים בו הוא שיר תהילה מובהק, כלומר שיר שעניין התהילה תופס את עיקרו. אבל ברור ממנו שהמשורר לא ראה עצמו בן חורין לכתוב שיר תהילה ממש, בנוסח הערבים, ומה שכתב הוא שוב מעין פיוט, שדברי השבח הנאמרים בו לה' משולבים כמו בדרך אגב בדברי תהילה לגאון ולחבורתו. המהלך הוא איפוא מעין מה שמצאנו בשני שיריו של עלי הכהן לכבוד שלמה בן יהודה גאון, אלא ששם הצניע את התהילה עוד יותר, וריכוז אותה, גם כן באמירה עקיפה, בסוף השיר. השיר השני שנדפס כאן דומה ביותר אל שני שירי עלי הכהן לכבוד ר' שלמה, גם אם עניין התהילה מובלט כאן קצת יותר מאשר שם. גם מצד צורות השיר הולך ר' עלי בשני שיריו החדשים לפי המסורות הפייטניות: אין הוא שוקל את השירים כדרך שכבר שקלו בימיו, ואף קודם לימיו, שירים הרבה במזרח⁴⁹. אבל את השיר הראשון חרוז בחריזה 'מודנית' ב'מרובעים' מטיפוס ספרדי, מעין מה שעשה דרך משל, אמנם בשיר שקול, דוגש בן לבראש בשיר לכבוד חסדאי בן שפרוט ובקצת שירים נוספים שכתב. בדרך זו גם סיים את השיר השני, למן המקום ששם עבר לעניין המהלל – מהלך בלתי שגרתי ביותר בשירה העברית הקדומה. צורת חריזה זו, אף על פי שהיא נפוצה הרבה בספרד, אינה ספרדית⁵⁰, ואין צריך לראות בהופעתה אצל ר' עלי סימן להשפעה ספרדית ישירה. אבל היא מוכיחה את מודעותו של המשורר להקשר החדש שבו הניע את שירו: המרובעים נחשבו

48 שירו הארוך של עלי מביא בסופו את תאריך חיבורו בכתב היד שהוא מועתק בו (המוזיאון הבריטי. Or. 5557 K, 8). לפי מה שנראה לי, על פי הצילום שהיה לפני, כתוב שם: 'יום אלגמעה, אלתאלת עשרין ניסן', כלומר יום ו, כ"ג בניסן, ולפי זה חישובתי (במאמרי הנזכר לעיל, הערה 41, עמ' 56) את זמן חיבור השיר לאיסרר'יחג פסח שנת ד"א תת"ב, שהיא שנת 1052 למניין הכללי. כך קרא בסוף השיר גם מאן (היהודים במצרים) [לעיל, הערה 35], ב, עמ' 220). מ' גיל שראה את מקור כתב היד קורא שם (גאוני א"י [לעיל, הערה 27], עמ' 148, הערה 29; ארץ ישראל, א, עמ' 539, הערה 852, עמ' 585): 'אלתאלת עשר מן ניסן', כלומר יג ניסן, ולפי זה הוא קובע את מעמד כתיבת השיר לשנת 1057. תאריך זה מתיישב יפה עם מה שמשמע מן השירים החדשים לעניין בני הגאון. אי אפשר שלא לתמוה על ר' עלי הכהן, שיום אחד לפני ערב פסח שחל להיות בשבת לא היה לו כלום דבר לעשות מלבד לחבר שיר של מאתיים ארבעים ושלוש שורות לכבוד ראש הישיבה. אבל אפשר שהקצידה היתה כתובה ברובה לפני כן ורק השלים אותה ביום ההוא. התעודות המציינות את 'שלושת הנשיאים' רשומות אצל גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 586; שלושתן כתובות אחרי מינוי הנשיא לגאון בשנת 1051. אבל אחת (סימן 398, משנת 1060) כבר כוללת גם את דויד.

49 שירים שקולים לרוב כבר מצויים, כידוע, בעזבונו של רב האיי גאון, ובתוך זה שירים שנתחברו בפרוס שנת 1000, כלומר חמישים שנה לערך לפני היכתב השירים הללו. עם זאת, אין שקילה כמותית מתועדת אצל משוררי המזרח עצמם קודם לשנת 1000.

50 הצורה קיימת בשירה העברית (גם אם לא בשכלול גמור) מימי הפיוט הקדום, וכבר היא מיוצגת בשירתו של ר' אלעזר בירבי קיליר (המאה ה' בראשיתה); עיין ע' פליישר, 'מבנים מעין-אזוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל"א), עמ' 194 ואילך. בשימוש משוכלל הוא נמצא בפייטנותו של רב סעדיה גאון, עיין ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 298. מימי הגאון עומדת השיטה קבועה במזרח בדגמים שונים. החידוש הספרדי ניזון מן המסורת המזרחית הזאת.

במזרח בעת הזאת צורה נאה לשירי 'חול', וגם מי שלא הלך בשירתו בדרך משוררי ספרד ראה בהם מעין דפוס מיוחד לשירה שאינה ליטורגית⁵¹. ר' עלי, שדבק בנאמנות במסגרות הצורה של השירה הפייטנית, ידע כאן שאינו כותב פיוט אלא שיר חול, וגם אם לא רצה לחרוג מן הדפוסים המקובלים של השירה הפייטנית בימיו – צָעַד מהם ולחוץ צעד אחד לפחות⁵². העובדה שבאמצע המאה הי"א, שעה שספרד כבר מתמוגגת משירתם של שמואל הנגיד ושלמה אבן גבירול, עוד ניתן היה לכתוב במזרח, בהקשר חצרני כמעט, שירת חולין כזאת, מלמדת שוב על דחיית האופנה הספרדית בחוגים מסוימים במזרח. עמדה זו מחזירה אותנו אל ההסבר הסוציולוגי של הפנומן הספרדי: חידושי האסכולה הספרדית, שנקלטו במהירות רבה במקומם, לא במהרה ולא בפשטות נקלטו במקום אחר ובסביבה אחרת. במקום האחר ובסביבה האחרת הם גם לא היכו שורשים עמוקים וגם לא התאקלמו כהווייתם לעולם.

ג. שיר אוטוביוגרפי לר' אביתר הכהן, בעצם כתיבת ידו

קורות ר' אביתר הכהן גאון, בנו של ר' אליה גאון, ידועות לנו על פי המגילה המפורסמת שחיבר בעקבות המחלוקת על כס הגאונות שהיתה בינו ובין ר' דויד בן דניאל, בן זקוניו של ר' דניאל בן עזריה⁵³. תעודות נוספות שעלו מן הגניזה השלימו את התמונה שנצטיירה ממנו וממעשיו מראשיתם, כלומר עוד מלפני היותו גאון, ולכאורה אין המחקר חסר בנקודה הזאת כמעט כלום⁵⁴. אבל יש לעתים שממצא יוצא דופן שנחשף, מגלה את האופי החד-ממדי בהכרח של השחזורים ההיסטוריים הנעשים על פי תעודות 'יבשות' בלבד. התעודות מלמדות על

51 בצורות קרובות למרובעים (במשולשים) חיבר את רוב שירי החול שלו עלון בן אברהם, שפעל כנראה בסוריה בסוף המאה ה'; עיין עליו שירמן (לעיל, הערה 36), עמ' 53 ואילך. במרובעים חיבר ר' שמואל השלישי, כנראה בשנת 1001, שיר בעל אופי חילוני (ח' שירמן, 'שיר על מצוקתן של קהילות אחדות בארץ ישראל', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ז' [תשי"ח], עמ' 159; והשווה ב"ז קידר, 'לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בימי הביניים', תרביץ, מב [תשל"ג], עמ' 401). בצורה זו כתוב שירו של ר' חושאל בן אלחנן לכבוד ר' שמריה בן אלחנן (השווה: S. Schechter, 'Geniza', *JQR O.S.*, XI [1899], p. 643; 'Specimens'); שיר כזה לכבוד ר' שמריה בן אלחנן עיין גם אברמסון, (לעיל, הערה 26), עמ' 165. בצורה זו נכתבו במחצית הראשונה של המאה הי"א לא מעט שירי פתיחה לאגרות.

52 את שירו הגדול (שפרסמתי במאמרי הנזכר לעיל, הערה 41) בנה בצורה אחרת, מתוחכמת ביותר. אבל גם בשיר הזה ניכרת זיקתו של ר' עלי לתרבות הסביבה: הוא בנה את השיר, מצד תכניו, כמין קצידה ערבית, כלומר, כשהוא מביא בו שני נושאים נפרדים, אחד כללי בפתיחת השיר, ואחד מיוחד, והוא שבח המהולל, בסיומו. אי אפשר שר' עלי עיצב כך את השיר מעצמו, גם אם הוא מצא לדגם 'הכשר' מסורתי, כפי שצינתי במאמרי הנזכר. ר' עלי גם קרא לשירו 'קצידה', מונח ערבי שמציין שירי תהילה 'כפולים' מסוג זה. ראוי להבלטה העובדה, שגם בממצא שלפנינו בא המונח 'שירה' לציין את השיר השני לכבוד ר' דניאל. המנהג לקרוא לשירים בשמות כמעט שאינו מצוי בימי הביניים שלנו, וכמעט אין ספק שמה שבא כאן הוא חיקוי לנוהג שנהג ר' שמואל הנגיד בדיואן שלו: הוא כמעט היחיד מבין משוררינו בימי הביניים שכינה את שיריו בשמות כגון שירה, תודה, תהילה, בשורה, גנינה וכו'.

53 מגילת אביתר נתגלתה בגניזה על ידי ש"ז שכטר ונדפסה בסעדיאנה, עמ' 80 ואילך. הנוסח פורסם מחדש עם הערכה מקיפה ומפורטת בידי גיל (במאמרו הנזכר לעיל, הערה 33; נוסח המגילה נדפס גם אצל גיל, ארץ ישראל, ג, עמ' 391).

54 עיין דבריו המסכמים של גיל, ארץ ישראל, ב, עמ' 604 ואילך, ובתעודות הנוגעות לזה, שם, ג, עמ' 345 ואילך.

תנועותיהם של בריות, על מעשיהם, על קשריהם עם הזולת, ולפעמים גם על כוונותיהם המוצהרות. אבל מתחת לכל זה מסתתרת לעתים איזו אמת אינטימית, שאין התעודות, ולו המפורטות ביותר, יכולות לדבר בשמה. תעודה מרגשת כזאת עומדת לפנינו כעת: שיר שחיבר אביתר הכהן, כנראה בהיותו איש צעיר, בתקופת שהותו הרחק מביתו, במצרים. ר' אליה הכהן אביר' אביתר עלה על כס הגאונות בשנת 1062, עם מות דניאל בן עזריה; ר' אביתר, בנו בכורו, נתמנה כנראה אותה שעה רביעי בחבורה⁵⁵. בשנת 1067 שהה ר' אביתר בפוסטאט של מצרים. דבר זה ידוע לנו מקולופון שהוסיף על טומוס של העתקות שהתקין לעצמו, ובו פירוש למסכת חגיגה לרב האיי גאון, ספר הדינים לרבינו חננאל ועוד איזה קבצים בענייני הלכה⁵⁶. את שמו, את תוארו ואת ייחוסו ציין בקולופון הזה בפירוט מדוקדק, לכאורה בטון של ביטחון עצמי גדול: 'אני אביתר הכהן הרביעי בחב<ורה> ביר' אליהו הכהן ראש ישיבת גאון יעקב בן שלמה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב בן יוסף הכהן ראש בית דין'. בהמשך התעודה הוא מתרה בקללות נמרצות במי ש'יגזול' את הכרך ממנו או מיורשיו ומברך את מי שיפול לידי ויחזירנו – הכל בנוסח של בעל בעמיו שידוע שברכה שלו ברכה וקלה שלו קלה. אין אנו יודעים מה ביקש ר' אביתר בפוסטאט וכמה זמן שהה בעיר זו; יש מי שסבורים שנשלח לשם בשליחות הישיבה⁵⁷. לימים שב ר' אביתר פעם נוספת לפוסטאט, והוא נמצא חותם שם על מעשה בית דין באביב 1077⁵⁸.

התעודה החדשה המתפרסמת כאן נכתבה גם היא במצרים⁵⁹, ואין אנו יודעים לומר בביטחון באיזה משתי שהיותיו הידועות של ר' אביתר בארץ זו. אבל כפי שנראה, רגליים לדבר שמדובר בבאיא ראשונה שלו, כלומר בשהייתו בה בשנת 1067. התעודה שמורה כעת בקמברידג', וסימנה TS NS 193.32. היא של שני דפים כתובים בעצם כתיבת ידו של ר' אביתר, הידועה לנו מן הקולופון הנזכר. הדפים לא רצופים; הם היו במקורם גיליון חיצון

55 בכל אופן, מן השיר שפורסם לעיל ברור שהוא לא היה רביעי בחבורתו של ר' דניאל בן עזריה. לפי הנראה לא נשא אז שום תואר, אולי מפני שהיה עוד צעיר לימים.

56 קולופון זה פורסם לראשונה על ידי ש"ד גויטיין, קרית ספר, לא (תשט"ז-תשי"ז), עמ' 370, ושוב בספרו היישוב בארץ ישראל (לעיל, הערה 31), עמ' 188 ואילך, ושם פקסימילה של כתב היד. הטקסט נדפס בשלמותו גם על ידי גיל, ארץ ישראל, ג, עמ' 347. יש לשים לב להבדלה שמבדיל ר' אביתר בקולופון בין פירוש מסכת חגיגה לרב האי (כך), שעליו הוא אומר 'הנסחתיה לעצמי' (=סיכמתי לעצמי?), ובין שאר החומר, שעליו נאמר רק ש'נכתבו ונגמרו' במועד הנקוב. במקום 'ספר הדינים' נדפס אצל גיל בטעות הדפוס 'סעד הדינים', ויש לתקן. הקולופון מנוסח בסגנון נמלץ ביותר. על פירוש רב האי למסכת חגיגה נאמר שם שהוא 'גמירה וברורה', כדי לחרוז עם 'רבינו האי בן רבינו שרירא' ועם 'אביתר הכהן הרביעי בחבורה'. קולופון נוסף רשם ר' אביתר בשנת 1072 על ספר שהועתק למענו בירושלים: פרסמו א' שייבר, מחקרים במדעי היהדות – ספר היוכל לכבוד א' קיוב, ניו יורק תשל"ב, עמ' 420. פורסם שנית על ידי גיל, ארץ ישראל, ג, עמ' 361.

57 כך מ' כהן בספרו (לעיל, הערה 31), עמ' 162. ועיין על כך גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 606, הערה 901.

58 גיל, שם, א, עמ' 606.

59 מעיד על כך תוכן השיר כפי שידפס להלן. אפשר שהשיר נכתב באלכסנדריה (להלן בתים 37–38), אבל הקונטרס עצמו נראה שנכתב בפוסטאט: צורת הכתב ופרטיו הגרפיים זהים כמעט לחלוטין עם המצוי בקולופון שנכתב בפוסטאט בקיץ (16 ביולי) 1067. בראש שני הכתבים רשם ר' אביתר את הפורמולה הבלתי שגורה למדי: 'בסמנא טבא ונחשא מעליא', וניקד מלים באקראי בניקוד בבלי באותה דרך-סימון ממש.

שהקיף קונטרס. דף אחד ממנו הושאר מלכתחילה ריק, בין בשביל להעמיד לקונטרס שער ראשון ובין בשביל להעמיד לו שער אחרון. למרבה הצער אי אפשר לקבוע בוודאות איך היה סידורו הראשון של הקונטרס מבחינה זו. לפי הנראה לי שימש הדף הריק שער ראשון, וכך יובא תיאור הממצא מכאן ואילך. אבל אין בזה ביטחון גמור⁶⁰.

מה שנקרא בפירו דף 1 – עמוד א שלו כמעט ריק. בפניה הימנית שלו למעלה מועתק שיר קצר (או סוף של שיר ארוך יותר) שאינו ניתן לפענוח. מה שמועתק כאן מכיל בסך הכל ארבעה טורים מחולקים לשתי צלעיות, שחריזתם הקבועה ב'–ר'⁶¹. עם סיום השיר כתוב: 'תמת בעון אללה ואחסאנה' – נגמרה בעזרת האל וחסדיו. אחר כך כתוב ומנוקד⁶²: 'אלהים יעשה למחכי לו אשרי כל חוכי לו' (ישעיהו סד ג [ושם: 'אלהים זולתך יעשה למחכה לו'] וישעיהו ל יח). מול השיר הזה, בפניה השמאלית כתוב 'אחר', ובמרחק מה ממנו באותה שורה: 'סהלאן בן סנבט'. אחר כך מועתק שיר קצר של ר' סהלאן בר אברהם (בן סנבט)⁶³, שתחילתו 'סוכ[כתני] שם משטר'⁶⁴. באמצע העמוד, במרחק ניכר מתחת לשני השירים, כתוב ביד אחרת 'חננאל בר שמואל ננ'⁶⁵. בעמוד ב של הדף הזה מועתק שירו של ר' אביתר שיובא להלן.

דף 2 ע"א מתחיל בכותרת בזה הלשון:

בסמנא טבא ונחשא מעליא

פיר' מסכת פסח מה שפירש

[...] חננאל [...] אל⁶⁶

יעזרי להתחיל [...] סויע לסיים⁶⁷

בעוז גוזר ומקיים

יתע' נצח⁶⁸

60 העובדה המעוררת ספק בהנחה הזאת היא שדף 2 ע"א נראה, על פי הכותרת שבראשו, פתיחת הקונטרס, וזה דבר שאי אפשר אם אכן הדף שלפניו, והצמוד אליו כעת, שימש שער. אבל אפשר שהקונטרס היה חלק מטמוס גדול יותר, ומה שנראה לנו פתיחה לקונטרס אינו אלא פתיחה לחלק נוסף (אולי שני) ממנו. בין השער לפתיחה הזאת אפשר שהועתק איזה חיבור קצר.

61 ראשי הטורים אינם מצטרפים לכאורה לשום חתימה. בקושי אפשר להציל מן הטקסט איזה מלים. 62 בניקוד טברני. ר' אביתר הרבה להשתמש בשני הניקודים באופן סימולטאני, אבל העדיף את הבבלי. על העובדה שזו תופעה שגורה בארץ ישראל בעת הזאת העיר ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל (לעיל, הערה 31), עמ' 190, הערה 1.

63 ר' אברהם בן סהלאן נקרא כך לפעמים על שם אחד מאבותיו. העיר על כך מאן, היהודים במצרים (לעיל, הערה 35), א, עמ' 96, וכן מ' גיל, 'המפגש הבבלי', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 38. הכתיב המקובל של השם, כפי שמעיר לי מ' גיל, הוא סנבאט, באל"ף.

64 שרידים משיר משונה זה מועתקים גם בכתב יד קמברידג' וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה, א, סימן 178, ובכתב יד אוקספורד 2705/10. מכל כתבי היד האלה אי אפשר לשחזר את נוסח השיר במקורו.

65 עיין על כך בסוף המאמר.

66 נראה כמובן להשלים '[רבינו] חננאל [בן חושי] אל', אבל האות שלפני 'אל' בסוף השורה היא כנראה ו'. אפשר שיש לפענח 'זל' במקום 'אל'. הדף קרוע במקום הזה.

67 פענוח המלה 'יעזרי' מפוקפק. 'סויע' בטוח, אבל הנדרש הוא לכאורה '[וי]סיע'. 'לסיים' חורז עם 'ומקיים' שבסוף הטור הבא.

68 'נצח' בא גם בסוף הקולופון משנת 1067: 'וכן יהי רצון לברך מחזירו נצח סלה'.

פירושו של ר' חננאל מועתק מכאן ברצף, בשני טורים, עד סוף הדף. תחילתו מתייחסת לפסחים ב ע"א וזה לשונה: '[אמ]צותא דיממא למצות שנוהגין ביום כגון ציצית ומילה וכיוצא בהן. חשוכא ופקדיה אמצ' דנהגי שליליה [!] כגון הקטרת חלבי' ואברים...'. כל מה שבא כאן ובהמשך אינו בפירוש רבינו חננאל הנדפס, ומה שמובא שם אינו כאן. אבל החל מאמצע ע"ב: 'פיר' יולדת נקבה שטבלה אחר יד ושימשה...'. עד סוף העמוד, הכל בא בנדפס בפסחים ג ע"א, כמעט מלה במלה, אם כי צריך לומר שהנוסח בכתב היד משובש למדי. אם כן, פירוש רבינו חננאל לפסחים היה לפני ר' אביתר בנוסח אחר. רב אביתר חייב כנראה את חיבורי ר' חננאל: גם בכרך שממנו נותר הקולופון של שנת 1067 העתיק את ספר הדינים שלו. חיבוב זה עבר כנראה בירושה מר' אביתר אל בנו ר' אליהו: כרך שהכיל את פירושו של רבינו חננאל למסכת יומא נרכש על ידי ר' אליהו בפוסטאט, בתמוז א' תכ"ב לשטרות (1111): שרידים מעותק זה נשתמרו בגניזה⁶⁹.

נחזור עכשיו לשיר שהוא עיקר ענייננו כאן. לפי הנראה העתיק ר' אביתר את השיר בעמוד הפנימי של שער הקונטרס, שנשאר מלכתחילה ריק. אף על פי שברור שעמוד זה נכתב ביד שכתבה את הדף השני, ברור גם כן ששני העמודים לא נכתבו בהעלם אחד ובקולמוס אחד: אותיות השיר קטנות יותר. לפי הנראה אין השיר שלם, ואי אפשר לדעת היכן היה המשכו. אפשר שמשראה ר' אביתר שאין השיר נכנס לעמוד הריק בשלמותו הפסיק ולא יסף, שהרי אין כאן טיוטה של השיר אלא העתקה נקייה שלו. כעת נביא את השיר:

בשמך רחמנא נפשינו חכתה לי

*	אָדון נפשי וְעֹזרִי	א[... ..] יְשׁוּעָתִי
	כָּךְ בָּטְחוּ אֲבוֹתֵינוּ	וְלָךְ קוּי כְּקִיּוּתִי
	ימין עֹזְנָה וְאוֹרֶךְ	תְּשִׁיבֵנִי לְדִירְתִּי
	תִּמְוֶה מָטִי סִמּוֹךְ נְפִלִי	וְאֲבוֹא עַד תִּכְוֶנֶתִי
5	רָאה צוּרֵי דְכִיּוּתִי	רָפָא שְׁבָרִי וּמִקְתִּי
	הִגִּיגִי בֵין וְצִיפְצוּפִי	וְשָׂא פִשְׁעִי וְחַטָּאתִי
	כִּפִּי חֲסָדְךָ גְּמָלִינִי	וְאֵל תִּגְמֹל כְּרָשְׁעָתִי
	הֲלֹא אַתָּה תַחֲיִינִי	וְתַעַל אֶת אֲרוּכָתִי
	נִוָּה קֹדֶשׁ אֲחֻזָּתִי	תְּשִׁיבֵנִי כְקִדְמָתִי
10	בְּשִׁמְךָ אֵל עֲנֵה שְׁוֹעִי	וְאֵל תִּזְנֹחַ קְרִיאתִי
	נִטָּה חֲסָדְךָ גְּאֻלִּינִי	רָאה צוּרֵי בְצֻרְתִּי
	חֲזוֹר וּקְנֵה יְחִידָתִי	וְאֵל אֲבוֹשׁ בְּסִבְכָּרְתִּי

69 ראה שכטר, סעדיאנה, עמ' 116, ועיין עוד להלן בסוף המאמר. לשון הקולופון כך הוא: 'פירוש מסכתא דיומא דפריש רבנו חננאל הרב המובהק זצ"ל ביר' חושיאל הרב הגדול זצ"ל קניתי לנפשי אני אליהו הכהן בן גאון גין גאון נכד גאון זצ"ל בפסטאט מצרים בחודש תמוז שמשנת אתכ"ב לשטרות'.

* ביאור: נפשינו חכתה לי: תהלים לג כ. / 2 כך בטחו וכו': תהלים כב ה. כקיויתי: כמו שקיויתי גם אני. / 3 לדיירתי: למקום מושבי. / 4 ואבוא וכו': איוב כג ג. / 5 דכיויתי: דכאויתי. / 6 וציפצופי: ותפילתי. / 8 הלא וכו': על פי תהלים פה ז. ותעל וכו': ורפא אותי. / 9 נוה קודש: לירושלים. / 12 יחידתי: נשמתי.

15	חנן אותי פדני נא זמן ישע גאולתי זכור קנאת אבי אבי זכור לי את זכותיהו כתתה לו ברית שלום [וישר] פי אל ומלאכיו [....] [....] [....] [....]	והסכיתה תחינתי בחסדך חיש כאנותי זמיני תור קהלתי ואל אמות בגלותי עשה לבנו איילותי הליצו את תפילתי [....] ראו לעומתי
20	ותוריש [....] [....] ותבואו ל[....] ותזכר יום [....] ות[....] [....] וכ[....] מעמל קדי וחללת[ני] קדושתי ופ[ניתי א] לי צוען ומצ[אתי] שפטים ביה ומצאני עוני שם וידעתי ואשמתי	והוא יע[....] לפדנתי [....] מחילתי [....] וחדנתי נדלותי ונגלותי בעזבי את אחוזתי בסורי מנתיב ביתי ולא ישרה נתיבתי ונלכדתי במו רשתי ולא זו משיבתי ואל אלי תשובתי
30	למען כי שבחו הוא ורציתי עוני שם ושינעתי לה אלי לכל תמית יחידתי ושוב מאף כמדדתך וכבש אל חרון אפו וענני במרחביה והנחני ברוב רצון ומצאתי עדת יושר [ואנ] שי אל בגי מקום	מקבל שב כקשבותי ימי קצב מגורתי פארי עם תהלתי כמו ענל ונשקתי סלח פשעי ואשמתי ומלא את שאלתי כחסדו לא כמדתי לנוא אמן כתאבתי בגי מערב קהלתי קהל גרי שכוונתי

בסברתי: בתקותי. / 13 פדני: כתב תחילה 'פדה' ותלה 'ני' בין השיטין. והסכיתה: והקשיבה. / 14 ישע גאולתי: סמיכות הנדרפות. ור"ל: החש כאוותי את זמן גאולתי. / 15 קנאת אבי אבי: הכוונה לפינחס המקנא (במדבר כה יא). זמיני: סבי. תור קהילתי: עטרת קהילתי. וקהילתי' כאן מכוון לכוהנים. / 16 זכותיהו: זכותו. / 17 כתתה: כמו שנתת. ברית שלום: השווה במדבר כה יב: 'הנני נתן לו את בריתי שלום'. לבנו: הוא המשורר עצמו. איילותי: כינוי פנייה לקב"ה (תהלים כב כ). / 18 הליצו: היו מליצי יושר. / 19 אחרי שורה זו ניטל מן הדף כשיעור שלוש שורות. / 20 לפדיתי: מנוקד כך בכתב היד, בניקוד טברני. אבל אפשר שיש למרוא: לפריתי. / 22 ותזכר: הפענוח מפוקפק. / 27 שפטים: כנראה: פורעניות. / 28 ומצאתי: מנוקד כך בניקוד בבלי, בניגוד לדקדוק. / 30 שבחו: מנוקד כך בכתב היד. כקשבותי: כמו ששמעתי אומרים. / 31 ימי קצב מגורתי: בימים שנקצבו לי לגור שם. / 33 עול: מנוקד כך בכתב היד. / 36 וענני: תהלים קיח ה. / 37 לנוא אמן: לאלכסנדריה. כתאבתי: כמו שרציתי.

שלא כשיריו של ר' עלי הכהן שהובאו לעיל – שירו של ר' אביתר הוא 'ספרדי' טהור, כלומר הוא עשוי, כדוגמת שירי החול הספרדיים מן הטיפוס הקלאסי, בתים חד-חרוזיים בעלי דלת וסוגר, והוא שקול במשקל כמותי קלאסי (המרנין). ראשי הבתים מביאים בהתחלת השיר את חתימת המשורר 'אביתר הכהן'. נראה שמשבצת החיתום היה ארוך יותר בנוסח קודם של השיר, שכן גם בנוסח שלפנינו ניפר המשך ממנו: 'בן... חזו...' (חי"ת פעמיים, זי"ן שלוש פעמים)⁷⁰. אם אין אותיות אלו מקריות כאן, ולא נראה כך, הרי שהשיר היה ארוך יותר, והמשורר השמיט ממנו, אולי בהעתיקו אותו כאן, כמה וכמה בתים. אי אפשר שעשה זאת בהיסח הדעת, כי ההעתקה עשויה בתשומת לב. השיר לקוי גם בסופו, כאמור, כי סיומו אצלנו אינו נראה נועל את תכניו כראוי. בתים נוספים חסרים לנו מתוך השיר מפני קרעים שבכתב היד: כשיעור שלושה בתים חסרים לנו לגמרי בין הבתים 19 ו-20, וגם הבתים שלאחר מכן – הפרוץ רב בהם על העומד. אבל מה שנותר לנו מן השיר מספיק כדי לראות שר' אביתר היה משורר מיומן למדי ושכבר נהג בחידושי השירה החילונית של בני ספרד כבתוך שלו. החרוזה מתוקנת, אם כי היא דלה יחסית, והדורי שקילה אין בשיר אלא מעט מאוד⁷¹. גם לשון השיר נאה⁷². ר' אביתר היה בעל השכלה חילונית, כיאות לבן-טובים בימיו⁷³. הוא מייצג איפוא פן אחר של יהדות התקופה הזאת במזרח, פן שונה מן המיוצג על ידי ר' עלי בן יחזקאל, בן דורו הקשיש ממנו. הפער בין השניים בוודאי אינו רק פער של גיל, אלא גם פער של השקפת עולם.

השיר מלמדנו שר' אביתר ירד למצרים שלא לטובתו, ואולי אף שלא בטובתו, ובוודאי לא בשליחות אביו הגאון. השיר כתוב בנעימה של געגועים, עם שהמשורר מבקש מאת 'שיחזירנו אל 'דירתו' (3), אל 'נוה קודש אחוזתו' (9). משמע שאין הוא יכול לחזור לשם על פי החלטת עצמו, בלא 'ימין עוזו' של ה'. מצבו במצרים בעת היכתב השיר הוא של שפלות ונמיכות רוח. ישיבתו בפוסטאט ('צוען', בית 16) היתה כישלון: הוא נתייסר שם ייסורים קשים עד שהגיע לשערי מוות (26–34), ולא רווח לו עד שהעתיק משם לבסוף לאלכסנדריה, מקום שם מצא תמיכה בקהילת המגרבנים, שנשתה לו חסד (38)⁷⁴.

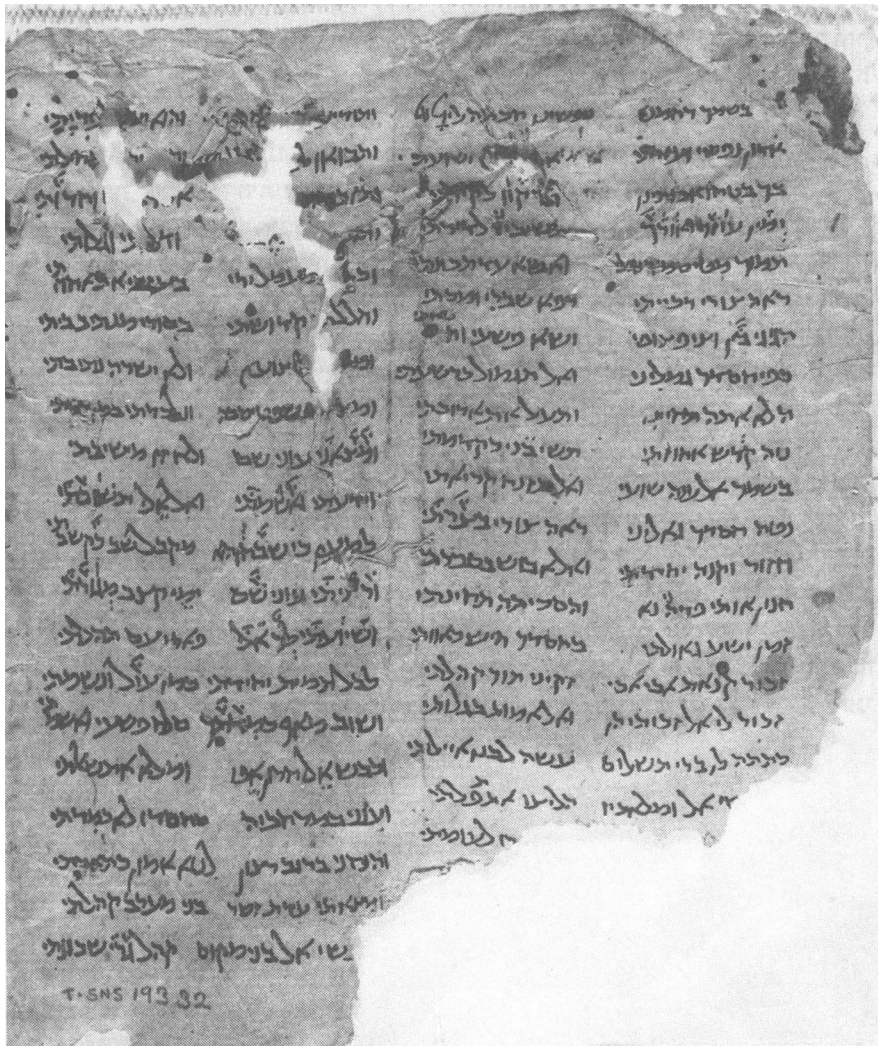
בולטת במיוחד תחושת החטא והחרטה המפעמת את בתי השיר. נעימת הווידוי הנשמעת כאן היא אותנטית בלי ספק ומדברת בשם מציאות נפשית עמוקה, ואינה של צידוק דין רגיל,

70 כנראה יש להשלים: בן [אליהו] חזו[ק].

71 בבית 28: ומצאני, במקום: ומצאני. הלשון מאומצת בקצת מקומות מפני לחץ המשקל: חנון אותי פדני נא (13); זכותיהו (16); השווה בנוסח הקולופון משנת 1067: 'ואם גזול יגולוהו או ימצאהו ויעלים עין מלהחזירהו'; לפדייתו (20).

72 אם כי רושמה של לשון הפייטנים עדיין ניכר בצורות כמו 'קבית' (2), 'קשבתי' (30), 'כתאבתי' (37).
73 גם מגילת אביתר כתובה בתנופת סגנון עזה, אבל נראה שר' אביתר לא הרבה לכתוב פיוטים. עד עכשיו לא נרשם מן הגניזה אלא שיר אחד שלו, תחילתו 'אם כמידת רחמיך עוררה' (כתב יד Or. 1080 1/3; TS 9/7 H 10) והוא רהט לברכת הכהנים (במקור הראשון כתוב בראשו: 'לאביתר ראש מתיבתא'), ואולי גם שיר לאירוסין, כתב יד מוצרי V. 38.

74 את קשריו הטובים של ר' אליהו הכהן, אבי ר' אביתר, עם המגרבנים, שתמכו תחילה בר' דניאל בן עזריה ולימים בדויד בנו, מציין מ' גיל בהבלטה (ארץ ישראל, א, עמ' 601).

שיר אוטוביוגרפי לר' אביתר הכהן
(כתב יד קימברידג' T. NS 193.32)

כנהוג הרבה בעת הזאת. כך כותב חוטא המכיר בחטאו והיודע שהוא ראוי לעונש הניתך עליו. טיבו של החטא אינו מתפרש, אבל אפשר שהוא נרמז בבתים 24–25, ששם אומר המשורר: 'וכן...] מעמל ידי/ בעוזבי את אחוזתי/ וחללתי קדושת/ בסורי מנתיב בתי'. כל הנאמר על נפלו (4), על דכיתו ושברו ומכתו (5), על צרתו (11) ועל דלותו וגלותו (23) קשור אל פשעו (6), חטאתו (6), רשעתו (7), עונו (28, 31) ואשמתו (39, 34). ואף על פי שכבר חזר בתשובה שלימה (29) והוא יודע שהקב"ה מקבל שבים (30), עדיין הוא חרד שמא ימות בגלותו ובחטאו (29–30).

קשה כמובן לפענח את הנרמז כאן, אבל הדברים ודאי אינם מן השפה ולחוץ. אולי ראוי לציין גם זאת, שמטבע החיתום של השיר אינו כולל את התואר 'הרביעי', לפחות לפי הנוסח שלפנינו, ואולי גם דבר זה אינו נטול משמעות. ושם ראוי היה שנתמה גם על החפץ הבא: ר' אביתר שהיה במעמד הנחות יחסית של 'רביעי' קרוב לעשר שנים תמימות, ולא עלה לדרגת שלישי אלא כנראה בשנת 1071. לא כך היה מקובל במעודדים לגאונות; אלה נתמנו אבות בית דין ולפחות שלישי. שמא היתה להשהיה זו, ואולי גם לנדודיו התכופים של ר' אביתר, איזו סיבה נסתרת. ההנחה שר' אביתר היה תקופה מסוימת מסוכסך עם אביו בשל איזו סיבה נראית רחוקה כמובן, אבל להעלות אותה על הדעת אפשר. שמא משום כך גם השמיט ר' אביתר את תוארו ואת שם אביו ממטבע החיתום של שירו?

לבסוף נאמר מלה על השם 'חננאל בר שמואל' הרשום על שער הקונטרס ששירנו מועתק בו. אותו שם עצמו מופיע כשם של קונה (אחרון) על טופס של פירוש ר' חננאל ליומא, שנקנה כנזכר לעיל בשנת 1111 על ידי ר' אליהו הכהן, בנו של ר' אביתר⁷⁵. יש להניח שהקונטרס שלנו הגיע אף הוא אל ספרייתו של ר' אליהו בן אביתר והורד לימים לפוסטאט. שני הטומסים נקנו בידי ר' חננאל בן שמואל, והגיעו כנראה מעזבונו לגניזה. ר' חננאל בר שמואל הוא חכם נודע, שחיבר פירושים למסכתות שונות של התלמוד. הוא חי במצרים במאה ה"ג וחלק מפירושי נמצאים בכתבי יד⁷⁶. אחדים מהם היו, בעותק ישן נושן, לפני ה"חיד"א⁷⁷.

75 עיין לעיל, הערה 69. קודם לר' חננאל בן שמואל החזיקו בספר ר' מצליח הכהן גאון ואחד שמואל הלוי בירבי שעדיה הלוי. בסוף הקולופון נאמר: 'אנתקל בחכם אלשרא לחננאל בר שמואל נ"ע' (הועבר בתוקף קנייה לחננאל וכו'). מצליח הכהן גאון ישב במצרים. שלמה הכהן אבי ר' מצליח הנהיג את הישיבה אחרי מות ר' אביתר.

76 עיין: M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902, p. 227. ר' חננאל מזכיר את הרמב"ם בברכת המתים.

77 עיין שם הגדולים, ורשה 1902, עמ' 43: 'ראיתי פי' על כמה מסכתות גמרא ממנו על קלף כ"י ישן מאד'.